

AZ

ALSÓFEHÉRMEGYEI

TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYI

TÁRSULAT

HARMADIK

ÉVKÖNYVE.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI:

ÁVÉD JÁKÓ

főgymn. igazgató, egyleti másod titkár.

KIADJA AZ ALSÓFEHÉRMEGYEI TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI ÉS
TERMÉSZETTUDOMÁNYI EGYLET.

EGYLETEMI KÖNYVTÁR

1192 * 1903. MAJ. 7

KOLOZSVÁRT,

KOLOZSVÁR.

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA.

1890.

AZ

ALSÓFEHÉRMEGYEI

TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYI

T Á R S U L A T

HARMADIK

É V K Ö N Y V E.

BCU Cluj / Central University Library Cluj
A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI:

ÁVÉD JÁKÓ

főgymn. igazgató, egyleti másod titkár.

KIADJA AZ ALSÓFEHÉRMEGYEI TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI ÉS
TERMÉSZETTUDOMÁNYI EGYLET.

KOLOZSVÁRT,

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA.

1890.

BCU Cluj Napoca University Library Cluj

105453

I.

**Igaz-e az, hogy Hunyadi János 1442-ben Mező béget nem
Szent-Imre mellett, hanem Szécsény alatt verte meg?**

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Írta:

VESZÉLY KÁROLY.

A vita keletkezése.

A Kemény-család egyik tagja az ötvenes évek elején Kemény Simon hősies önfeláldozását honi jelesb festőink valamelyike által képből is megörökíttetni szándékozván, minthogy gróf Teleki József „Hunyadiak kora“ című munkája I. kötetének 287. lapján ama csata helyét, melyben Kemény Simon elesett, ellentétben az általános hagyományi öntudattal, melyről azt mondja Benkő József, hogy „még ma is él a népből“, Szeben alá vitte, Andrassy Istvánt, ki akkor theologiai tanár és a Batthyáni-könyvtár őre volt, felkérte, írnia meg, megállhatónak tartja-e Teleki véleményét? Andrassy tagadólag válaszolt. A tudós tanár ur válaszáat kérésemre nekem is átadta, ki azt további útmutatásai nyomán levél formájában értekezéssé átalakítva, a „Vasárnapi Ujság“ 1854-ki évfolyamában nyilvánosságra hoztam és hogy Erdély németajku lakosai számára, kiket Szeben miatt a tárgy nagyon érdekelt, könnyebben hozzáférhetőnek tegyem, a gyulafehérvári r. kath. gymnasium 1858—59. évi tudósítványában kibővítve és a tövisi r. kath. templom nyugati kapujának Szöllősy István, akkori tanártársam által lerajzolt képével ellátva kiadtam.

E tudósítványi munkálatomat a Brassóban kiadott „Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens“ című folyóirat 1859. évfolyamában M. (Müller, akkori segesvári gymn. tanár) bírálat alá vevén, abban Teleki véleményéhez csatlakozott, ezt mindaddig fenntartandónak állítván, míg „a szorgalmatoskodó véletlen talán hitelesebb bizonyítványokat napvilágra nem hozand.“

Kolozsvárra kerülvén, szünóráimat mind e „hitelesebb“ bizonyítványok kutatására fordítám. Sikerült is, igazán, „a szorgalmatoskodó véletlen“ folytán a csiki 32 confrater által 1848-ig a csiksomlyói Szent-Ferencz-rendi zárdának praestált szolgálmányoknak az ország részéről történt kárpótlásért folytatott pernek okmányai közt,

sőt azok élén Hunyadi János adománylevelét feltalálnom, mely a vitát véglegesen eldönti. Ez okmány birtokában újból hozzá fogtam magyar és német nyelven már egyszer megjelent munkálatom oly ruházattal való felöltöztetéséhez, mely méltó legyen arra, hogy a magyar történelmi társulat által kedvezően fogadtassék. A felolvasás 1872-ben a társulat Segesváron tartott nagygyűlésén csakugyan kedvezően fogadtatott, senki tiz év alatt többé a dologhoz nem szólt, míg az alsófehérmegyei történelmi, régészeti sat. társulat I. évkönyvében dr. Temesváry János az ellenvéleményüek védelmére kelt. Erre íram a következő replikámat, melyet felolvastatása után társulatunk közgyűlése az évkönyvbe felvételni kegyesen elrendelte.

*

Alsó-Fehérmegye lakossága mindig büszke volt arra, és hazafias örömtől áthatottan őrzé meg emlékét annak, hogy a Kereszténység egyik legnagyobb hőse *Hunyadi János*, a magyar *Cid*, világra szóló dicsőségű csatáinak egyikét e megye terén vívta és hogy *Kemény Simon* e csata alkalmával áldozta fel magát a szeretett fővezér drága életének megmentéséért. Három és fél századon át élvezte is zavartalanul ez örömet; ezer meg ezer ajkon hangoztatván hegyen és völgyön át a hagyományos emléket:

Hunyadi János 1442-ben Szent-Imre mellett verte meg a törököket.

És e hagyományt, melyet a megye és vele az egész magyar haza oly hosszú időn át, mint őseitől átvett és hiven őrzött közkinccset apáról fiura átszarmaztatott, leghitelesebb honi történetiróink is minden időben lelkesülten viszhangoztatták.

Első, ki megýnket e dicsőségétől megfoszthatni vélte, *Engel János* egyébiránt nem csekély érdemű történetiró volt, ki „Geschichte des ungarischen Reiches“ című munkájában,¹ Chalcocondylas,² nálunk csak a jelen század elején ismeretessé lett görög íróra hivatkozván, pár szóban azt állítá, hogy Mezet bég, az Erdélybe rontott török sereg fővezére N.-Szeben ostromlása közben egy bombárda által érve esett el, s hogy Hunyadi János az erre futásnak eredt ellenségét, midőn a Duna felé szaladott, hirtelen egybegyűjtött embereivel üldözőbe vette, és a legnagyobb csapással tönkre verte. Engelt kö-

¹ Engel Joh. Geschichte des ung. Reiches III. r. 52. 1.

² Stritter III. 711.

vették Horváth, Hammer és Teleki, kik a rövid szavu görög író és Engelt hol több, hol kevesebb oly körülmények fölemlítésével egészíték ki, melyeket a csatát Sz.-Imre mellett történtnek állító hazai írókból vettek át, s melyekről, mint például a Kemény Simon hősies önfeláldozásáról, Mezid bég fiának elestéről és a keresztény foglyok kiszabadításáról az általuk forrásul használt görög író épen semmit sem tud. 1879-ben volt szerencsém a magyar történelmi Társulat Segesvárott tartott gyűlésén a két ellenkező vélemény főzászlóvivőinek megbíralása, állításaik értékének megállapítása után kimutatni, hogy nem a görög írónak és így az utána indultaknak sem, hanem régibb honi történetíróinknak van igaza.¹

Nem olvastam, nem is hallottam azóta, hogy valaki az ellenkező táborból értekezésem ellen felszólalt volna, míg az „*Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi társulat*“ első évkönyvében akkori, különben a társulat alakulása körül nem csekély érdemeket szerzett titkárunk azon körülményt, hogy az irodalmi téren és a harcmezőn vívott csaták abban különböznek egymástól, hogy amott az egyszer elesett harcosokat egy új csatában ismét csatárlánczba állithatni, mi a valódi harcmezőn merő lehetetlenség, Mülnernek a gyulafehérvári gymnasium 1858—59. évi programjára tett és a „Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens Herausgegeben von Eugen Trauschenfels Neu Folge I. Band. IV. Heft. Kronstadt 1859.“ czimű folyóiratban megjelent bírálatát fölmelegítvén, azok sorába állott, kik azt akarták velünk elhítenni, hogy a szent-imrei csata nem Szt.-Imre mellett, hanem N.-Szeben alatt történt.

Midőn ez állítást újból megczáfolni indulok, szükségesnek tartom a szóban forgó csata idejéből néhány rövid földrajzi és történelmi adatot előrebocsátani. Erdély, melyet Szt. István örökre Magyarországhoz csatolt volt, a XV. században is még mindig kiegészítő részét alkotá Magyarországnak és az 1437-ben fellázadt oláh- és magyar jobbágyok leveretése után az egyesült nemesek, székelyek és szászok földjére oszlék. Az egész országrészt a magyar királyok helytartóik által kormányozták, kik, ha királyi vérből származtak, vagy épen a királyok fiai voltak, vezéreknek, másként vajdáknak nevezettek; lakóhelyük közönségesen Gyulafehérvár, nyári kastélyuk Sz.-

¹ Századok 1879. évfolyama októberi füzeté.

Imre volt. mely azért a régi okmányokban *castrum* nevezet alatt fordul elő. Erdély több szorosai közt, melyeken át kifelé és befelé utak vezetének, délre le a Dunához azon időben is a két legjáróttabb a Vulkán és a Vaskapu volt, mint a melyek legközelebb vannak a nevezett folyamhoz.

1420. körül kezdék a törökök Erdélyt nyughatatlanítani, mit az egész századon át számtalan kisebb berontásokban és három versben nagy derék haddal is, mely utolsók ellen az egész országgrész haderejét mozgósítani, sőt a kenyérmezei csatában a temesi bán segítségét is igénybe kellett venni, folytattak. A kisebb, Erdély különböző részein történt berontások alkalmával nagy pusztításokat vittek véghez a törökök, melyeket csak a szász föld kerített városai voltak képesek némileg kikerülni.

A három nagyobb szerű támadás elseje 1442-ben történt, midőn Mezid bég roppant sereggel Erdélyre zudula; a második még ugyanazon évben Szabadin basa alatt, ki azonban csak a Vaskapuiig juthata, mert már itt az elejébe sietett Hunyadi János által tönkre tétetett; a harmadik 1479-ben, a mikor Báthori István, akkori erdélyi vajda és Kinizsi Pál, a temesi bán, a Kenyérmezőn török össze az Erdélynek szánt pogány rabigát, maguk is részt vevén a Hunyadiak korának azon dicsőségében, hogy e rabigát csaknem egy egész századig odázták el hazánktól.

E három nagyobb szerű berontás elsejének alkalmával vívá Hunyadi János a törökökön Erdélyben nyert két világhírű győzelmének elsejét. Hol? Ez lett háromszáz év mulva vita tárgya. Jogosan-e? alaposan-e? Lássuk!

I. Murád zultán, a török seregnek 1441-ben Nándorfehérvár mellett történt leveretését megboszulandó, a rákövetkező év tavaszán Mezid béget, főlovászmesterét nagy sereggel Erdélyre zudítja. Thuróczi¹ honi iróink között az első, ki e hadjáratot terjedelmesebben írta le, azt így beszéli el:

„A török sereg bizonyos Mezethbeg nevű vezér alatt Havasalföldön át és a havasokon keresztül berontott Magyarországot erdélyi részeibe. . . János vajda pár nappal az ellenség e gyászos betörése előtt ugyanazon erdélyi részekbe jött vala és Fehérvár városába menvén, mely Gyulafehérvárnak neveztetik, azonnal a hadi-készületekhez fogott. . .

¹ Schwandtnernél, *Scriptores rerum hung.* I. 249.

Midőn azonban a törökök Erdély nagy részét bebarangolva emberek, javak és barmok nagy zsák mányával megterhelten az említett Fehérvár közelében fekvő térségeikig hatoltak s így jelenlétüket már a füstölgő szomszédfalvak is elárulták, János vajda, ki mások indulatának lecsillapítására elég ügyességgel birt, magát nem tudva visszatartóztatni, hanem boszura gyuladva elhatározta, hogy a nagyszámu ellenség elébe megy; és csakugyan csekély csapatjával a törökök által elfoglalt térségre indult, hogy velük megütközzék. A városnak azon időben nagy tiszteletben álló, de hirtelen természetü püspöke is a vajdát követte. Előnyomultak tehát mindketten, midőn azonban vigyázatlanul Szent-Imre falu térségére jutottak, a köröskörül fekvő völgyekben elrejtett s csak a vajda jöttére várakozó nagyszámu ellenséges csapat hirtelen előugrott. S mi történt? A vajda kényszerülve volt a tért elhagyni s a sokkal nagyobb számu ellenséget kikerülni. A ki csak tehetette, futásban keresett menedéket; azokat pedig, kik a menekülésre nem bírtak elég erővel, az ellenség részint elfogta, részint leölte. A fennemlített püspököt is, ki futtában egy patakot akarván átugrani, lováról leesett, lefejezték. Ezen esemény nagyon elbizakodottá tette Mezethég vajdát, s még nagyobb dolgok véghezvitelére ösztönözte. Miért is most már minden félelem nélkül bebarangolta az *erdélyi részeket*. Nagyon örvendett ugyan egyáltalában a zsákmánynak, de különösen annak, melyhez ő ez ütközet folytán jutott, s minthogy elhatározta, hogy az egész zsákmányt uralkodójának fogja vinni, azért ezt egy helyt őrizteté. János vajda ez alatt (vajdasági) területének minden emberét, kit csak nagyon hirtelenségben összetoborozhatott, összegyűjtötte s boszútól lihegve az ellenség üldözésére indult.⁴

S miután a magyar hadjáratok egyik legszebb epizódját, Kemény Simonnak, a magyar Leonidásnak önfeláldozását leírta volna, így végzi: „Az előbbi győzelem által elbizakodott ellenséget nagy hévvel megtámadta, azt tönkre verte, üldözőbe vette, és a havasokig kergette.“

Csaknem ugyanazon szavakkal írja le e csatát *Bonfin*¹ is, kit Hunyadi Mátyás házi történetírójának mondhatni, és ki Thuróczi leírását azzal egészíti ki, hogy Mezet béggel ennek fia is elesett, mit minden kétséget kizárólag megerősít Ludovicus posthumus egy 1453-ban kiadott oklevelében.²

¹ Bonfinii Ant. Rer. hung. Decades. dec. III. lib. 5.

² Katona, hist. crit. XIII. 220.

Mindkettő elbeszélésében a döntő csata helyének jelzésére *in quodam vico* kifejezést használván, az a kérdés eldöntendő, melyik volna az a *vicus*? Itt újból arra a nevezetes körülményre kell utalnom, hogy a görög író munkája, a jelen század elejéig, tehát három századon át ismeretlen vala hazánkban, *Stritter* lévén az első, ki annak ez időszakra vonatkozó történelmét latin fordításban nyilvánosságra hozta.

Első, ki e *vicus* hollétét meghatározza, *Sigler*, ki Báthori Istvánnak 1562-ben ajánlott kronikájában az 1442. esztendőről ezt írja: „Hunyadi Mezet basát a szent-imrei *villa* körül és Szabatin basát a Vaskapunál tönkre veri.“¹

Őt követik *Pray*, *Benkő*, *Éder*, *Fessler* és *Fehér*, kik mindnyájan Szt.-Imre mellett történtenek mondják Mezid bég megveretését.

Mily általánosan elterjedett s az erdélyi nemzetek emlékében mily mélyen meggyökeredzett vala a tudat, hogy Hunyadi Szt.-Imre mellett és nem Szeben alatt verte meg Mezid béget, tanusítja azon különös figyelmünket igénylő tény, hogy *Engel* előtt, sőt azután is, nemcsak *Sigler* és *Éder*, hanem valamennyi szász történetíró és geografus Szt.-Imréről, mint a szóban forgó győzelem színhelyéről szólnak.

Igy *Felmer Márton*, nagyszebeni ágostai hitvallású lelkész és a városi iskolák főfelügyelője N.-Szebenben 1780-ban megjelent: „*Primae lineae M. Principatus Transsilvaniae Historiam illustrantes*“ czimű műve 120 lapján ezt írja: „*Joannes Hunyadi turcas eodem anno ad villam S. Emerici fudit.*“

Lebrecht Mihály kis-csúri lelkész, N.-Szebenben 1804-ken kiadott: „*Versuch einer Beschreibung des Grossfürstenthums Siebenbürgen*“ czimű munkája 44. lapján azt írja: „*Man sagt, der grosse Siebenbürgische Held, Johann von Hunyad habe die Kirche (in Weissenbürg, Gyulafehérvár) nach der beruffenen Schlacht, die er dem Mezeth Basa bei Szt.-Imre lieferte, im Jahre 1443. bis 1444. erneuern lassen.*“

Marienburg József Lukács vidombáki lelkész Brassó mellett, N.-Szebenben 1813-ban megjelent „*Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*“ czimű könyve II. kötetének 62-ik lapján csaknem szóról szóra ismétli *Lebrecht* fennebb idézett szavait.

Neugeboren Károly szebenszéki és városi tanácsos „*Handbuch der Geschichte Siebenbürgens*“ czimű, N.-Szebenben 1836-ban meg-

¹ Bel: *Adparatus ad hist. Hung. Posonii 1755.* 58. l.

jelent munkájának 117. lapján, miután elbeszéli, hogy Hunyadi Jánosnak, midőn 1442. márczius 18-án Lépes püspökkel a törököket Szent-Imrénél megtámadta, vissza kellett vonulnia, mely alkalommal a püspök oda vesze, azt írja, hogy Hunyadi János egy újból összegyűjtött sereggel még ugyanazon márczius hóban a törököket úgy megverte, hogy 15,000 halottjuk lepte el a harczterét, ezek között maga Mezdibég és a fia is.

Benigni 1837-ben „Handbuch der Statistk und Geographie Siebenbürgens“ czimü művében így ír: „Im Jahre 1441. (Mig a Lépes sírköven olvashatott 1442. évszám Szeredai által nyilvánossá nem tétetett, honi íróink e hadjárat esztendejének meghatározásában egymástól eltérnek) liess der Gubernator Johann von Hunyad, zum Denkmal des über die Türken bei Szent-Imreh erfochtenen Siges, den Bau (kijavítását kellett volna mondania) der Domkirche zum heiligen Michael beginnen.“

Honi íróink ezen összhangzó bizonyágtétele folytán immár bátran így következtethetünk.

1-ször: képzhető-e, hogy maguk a szász írók, ha mig a görög írónak ellenkező véleménye tudomásra jutott, tehát 1442 óta jelen századunk elejéig, bár a legkisebb oly adat vagy hiteles feljegyzés, melyből Szeben alatt történtnek állithatták volna Hunyadinak Mezid feletti győzelmét, valamely okmányban vagy történelmi munkában olvasható, vagy a kerített városaikban könnyebben megőrizhetett levéltáraikban található, vagy e városok lakosainak hagyományából merithető lett volna, ennek elhallgatásával ily összhangzólag Szent-Imre mellett tanuskodtak volna még azután is, hogy Stritter és Engel munkái már közkézen forogtak?

2-szor: hogy ha Thuróczi és Bonfin feleslegesnek tarták is a *vicus*-t, hol a döntő csata vivatott, megnevezni, képzhető-e, hogy Erdély népei e nevezetes és az ország dicsőségére szolgáló csatát soha fel nem említették, emlékéit állandóul fenn nem tartották volna? Hunyadi valamennyi győzedelme bizonyos helyhez van kötve, csak ennek ne lett volna három századon át semmi helye, csak erről nem kezdőzködött és nem felelt volna senki, hogy hol történt? Hogy mindig említve volt helyének neve is, hogy az soha ki nem esett az emberek emlékéből, hanem kapcsolatban az orbói (melynek romjai Tövisen túl az országut mellett most is láthatók), tövisi és szent-imrei templomok építésével és a fehérvárin történt javításokkal, nemzedékről

nemzedékre szállott át, azt az idézett honi történetírók, a három szá-
zadon át hiven őrzött emlék tolmácsai bizonyítják.

Igen, de Chalcocondylas Szeben alá viszi a csata helyét!

Mit is mond ez? A görög erre vonatkozólag így ír:

„Amurád visszatérvén a Karam ellen folytatott hadjáratból, Me-
zidnek, kit Európa vezéréül nevezett ki, azt parancsolá, hogy székhe-
lyéről annyi gyalog- és lovascsapatot vonjon magához, a mennyit csak
akar és induljon Pannonia ellen, azt uralma alá hajtandó. Mezid föl-
szedvén az európai hadat, a Dunához érkezék s azon átkelvén, Pan-
nodacia tartományba jöve, mely Erdélynek hivatik. Erdély Prasoba
nevü hegységtől Pannoniáig terjed. Magát a tartományt makktermő töl-
gyesek veszik körül és nem kis számú városa van. A fővárost benne
Szebennek nevezik. A lakók részint a dákok, részint a pannonok nyel-
vét beszélik. Külső és erkölcsi magukviselete a pannonokéhoz hasonlít.
E tartomány a pannonok királyának van alávetve, ki a pannonok
nemzetségéből ad nekik vezért. Szabad városaik, saját alkotmányuk
és törvényeik szerint Szeben főváros által kormányoztatnak. Midőn
hadjáratokra szoríttatnak, a királynak engedelmeskednek, adót ennek
parancsára fizetnek s csak azt kötik ki maguknak, hogy saját jogaik
és törvényeik szerint kormányozhassák tartományukat. E főváros ellen
fordítá tehát Mezid, miután a Dunán átkelt, egész hadát és azt le-
hetőleg megközelítvén, megerősített táborba szállott. Itt a város os-
tromlását teljes erővel folytatván, egy bombárda által megöletett. Mi-
dőn azután az ellenséges sereg az országból kivonulni és a Dunán át-
kelni sietett, a tartomány lakószai által útjában megelőztetvén, legna-
gyobb része iszonyu romlással tönkre tétetett, a többiek megfutamít-
tatván, egészen a Dunáig üldöztettek. Az Erdélybe rontott Mezid se-
regének nem kis részét oda vesztvén, ily élet véget ért.“¹

A görög író elbeszélésére már segesvári értekezésemben a kö-
vetkező megjegyzéseket tettem:

„Ha a görög író elbeszélését kellő bírálat alá vesszük, legott
észrevesszük, hogy távol levén az esemény színhelyétől, hiányosan is-
merte az országot, a melyről ír s hogy nem bírván az ország nyel-
veinek ismeretével, a dolgot egyoldalulag, csak azok szájából vette,
kiknek érdekökben volt az egésznet szépitve előadni. Azt mondja
ugyanis, hogy Szeben Erdélynek fővárosa. Igaz-e az? Benne laktak-e

¹ Idézett helyen.

valaha a királyi családokból származott hercegek, benne-e a vajdák. kik Erdélyt kormányozták? Azt mondja továbbá, hogy Erdély városai Szeben által kormányoztattak? Igaz-e ez? Kihatott-e a város hatósága a vármegyékre és a Székelyföldre? Ki vala-e véve a Királyföld a Gyulafehérvárott lakó vajdák hatósága alól? "

És volt titkárunk e megjegyzéseimre azt mondja, hogy azokkal a görög írók nevetségessé akartam tenni. E szemrehányásáért, valamint azon állításáért, hogy „nagyermű pótlékokkal és ferditésekkel adtam elő a dolgot“, nem rántom perbe Klio újoncz adeptusát; hisz oly írók iránt sem tanusit nagyobb kegyeletet, kik méltán a magyar történetírás legjelesebb mestereinek tekintetnek. Így például Éderről, kit Batytyáni történettudós püspökünk tekintélynek tartott e téren, azt állítja, hogy „kevés történetírói szigorral jár el.“ Benköt, kit maga Theiner, az egykori, vatikani könyvtáros „Monumenta Hung. eccles.“ czimű munkájának előszavában, noha reformátust, a legjelesebb magyar történetírók közé soroz, „kevésbbé számbavehetőnek“ mondja. Praynak azt veti szemére, hogy rosszul idéz. Fejér Györgyre nézve más jelzöt nem ismer, mint azt, hogy „itt is, ott is téved.“ Katona elbeszélését „számbavehetőnek nem tartja, mert Thuróczit idézi.“ Fessleről, a bécsi udvari levéltárok ismerőjéről azt állítja, hogy „az eseményt számos, a forrásokban teljesen fel nem található epizzoddal bővitve adja elő.“ Mondom: perbe nem rántom, annál kevésbbé, hogy ép maga követte el azt a hibát, melyet szememre vet. Így azon állításomat, hogy Benkő József nem egyoldalulag írja le a csata történetét, hanem török forrásokból meríti azt, nevetségessé mondja és így okoskodik: „A török forrásokban Benkő sem bizott, mert így ír: Az írók e győzelem évének meghatározásában többnyire ingadoznak, némelyek 1443-ra, mások 1442-re vagy közönséges évkönyveinkre támaszkodva, 1441-re teszik. Mi, a mig bizonyosabban nem értesülünk, a török évkönyvekhez csatlakozunk s az évet 1440-re teszszük.“

Helyes eljárás-e Benkő okoskodását, melylyel csupán a csata esztendejére nézve élt, ingadozásnak keresztelni és azt arra is, a mit a csata egyéb körülményeire, tehát helyére is mondott, kiterjeszteni?

E történelmi eseményen kívül, melynek egyébiránt darabig vitatott ideje Lépes sírköve által már el van döntve, más nem létezik-e, melynek éve felett eltérők a vélemények? És ha létezik, e körülmény miatt tagadhatók-e maguk az események?

Nem alaposabb bírálóm azon állítása, hogy Chalcocondylason ki-

vül van még más író is, ki Mezid béget Szeben alatt elesettnek mondja és ennek bizonyosságául először is a XVI. század derekán élő Nagybánkai Mátyás „Historia az vitéz Hunyadi János Vajdáról“ című verzeszetére hivatkozik. De vajjon helyesen-e, midőn maga bírálóm mondja róla, hogy „világosan nem szól Szebenről“?! Második bizonyosságul Schesaeust idézi; de erről a már fennebb idézett Müller maga azt mondja, hogy Mezid bégnek Szeben alatti elestét hallgatással mellőzi.

Alaposnak mondható-e továbbá azon érvelése, melylyel a Hendel Izsák ellenkező állítását czáfoló Édert azon mondásával véli elhallgatatni: „Éder Hendelt nevetségessé tenni igyekszik“? Érv-e ez?

IV. Jenő pápára is hivatkozik bírálóm; de miután a pápa sem Mezid béget, sem az évet nem említi, szavait azon támadások akár-melyikére érthetni, melyeket a törökök 1432., 1437. és 1438-ban Szeben ellen intéztek, eltekintve is attól, hogy bírálóm egy szóval sem említi fel azt, hogy hol olvashatni azt, mit IV. Jenő pápáról mondott.

Nem nagyobb szerencsével idézi állításának valószínűvé való tételére a konstantinápolyi püspöknek 1453-ki aug. 6-án, tehát Konstantinápolynak ugyanazon évi május 29-én történt elfoglalása után a szebeniekhez Oláhországból írt és Osvald szebeni polgármesternek 1454-ben a bécsi tanácshoz intézett leveleit; mert az első egyebet nem mond, hanem azt, hogy a törökök nagy gátnak és akadálnak tekintik útjokban Szebent, a melyet elhárítandók ostromlására készülnek és azért inti lakóseit — jól megjegyezzük, 1453-ban — hogy városukat erősítsék és jól őrizzék; a második pedig azt írja, hogy Törökország határaihoz közel fekvő Szebent a törökök Magyarország minden városainál jobban szidják és azt tartják, hogy annak elfoglalása után könnyebben bánhatnának el az egész kereszténységgel.

A tetszéletre felébresztett érvek eltakarítása után lássunk már a védelemhez.

Azon állításomat, hogy a törökök a XV. században mindig a Vaskapun át törtek be Erdélybe és azon át vonultak vissza, halomra döntöttek mondja azon több mint 30 eset által, melyek alkalmával a törökök nem a Vaskapun törtek be Erdélybe.

Erre azt mondom: az érvet nem lehet halomra dönteni, egy egész halom álokoskodással beborítani igen, de ez alól könnyen kiszabadítható. Hogy a törökök a 15. században több versben és több helyeken törtek be Erdélybe, azt senki sem tagadja és én, midőn a Vaskapun történt berontásokról szólottam, magam sem érthettem azon a bírálóm

által felsorolt kisebb-nagyobb csoportoknak betörésére, a melyek rablási vágyból hazánk egyes vidékeire becsaptak és olykor betört fővel, de bizony sokszor emberi és vagyoni zsákmánnyal vonultak vissza; hanem értettem azon nagyobb hadjáratokra, melyek ellen az egész ország haderejét kellett mozgósítani. Hisz arról a nagyobb betörésről, melynek alkalmával 1438-ban Mezyd bég Erdély nagyobb részét égetve, rabolva és ölve — mert senki sem találkozott, ki vele az ország összes hadait szembeállithatta volna — bejárta és 70,000 keresztény foglyot magával vitt, maga bírálóm is azt mondja, hogy a Vaskapun át történt.

Világos tehát, hogy a Mezyd bégen kivívt győzelem Szent-Imréről vett elnevezését valóban a nemzet hű emléke s történetíróink egyértelmű feljegyzése és nem — mint bírálóm mondja — Thuróczi, Bonfin és a régibb források e győzelemre vonatkozó helyeinek különösen a 17. és 18. század történetírói által történt elferdítése tartotta fenn.

Érezte ezt a többször említett programbíró Müller ur is, midőn az általam hangsúlyozott hagyományt mondának akarta feltüntetni, megfélekedzván a hagyomány és monda közti különbségről és ignorálván azt, hogy a történetírás maga is kezdetben a hagyományból merített; sőt maga Müller is elismeri a hagyomány jogosultságát, midőn a ker. foglyok a szebeniek általi felszabadításáról szóló epizodot, minthogy a Szeben mellett kardoskodók arról említést nem tesznek, a hagyományból merítettnek állítja. Érezte, midőn programbírálatát, némi ingadozást tanusítván, így végzi: „Mig a szorgalmatoskodó véletlen talán hitelesebb bizonyítványokat napvilágra nem hozand, Hunyadi győzelmét Szeben közelében — in die Nähe von Hermannstadt kell áthelyeznünk.“

No hát egy, ama véletlen által napvilágra jutott hiteles bizonyosságot is volt szerencsém husz évvel a Müller által kifejezett imez ohajtása után Segesváron bemutatni. Ugyanis Hunyadi János e világhírű, a székelyek segítségével kivívt győzelme után, e győzelmének emlékére és a csik-somlyói szent-ferenczrendi zárdának örök időkre való megjutalmazására azért, mert ezen zárda tagjai a székely vitézek lelkesítésére és így közvetve magára a kivívt győzelemre buzdító, lelkesítő közreműködésökkel nagy befolyással voltak, a csata utáni évben egy adomány-levelet adott, melynek tartama szerint a nagylelkű hős a fent nevezett zárdának Csikszékből a zárda által minden időben

szabadon választható harminczkét székely gazdát — habár ezek a hadviselésre alkalmasak s vagyoniilag tehetősek voltak is — örök időkre terjedőleg és visszavonhatlanul (perpetuo, perennaliter et irrevocabiliter) olyképen adományozott, hogy ezek s a velök együtt lakó családok minden országos, katonai és községi teherviseléstől, sőt még a királyi rendes és rendkívüli adófizetés kötelezettsége alól is mindenkorra mentesítve s csakis a zárda szolgálatára rendelve voltak.

És mit mond Hunyadi János ez adomány-levelében? Azt mondja, hogy azt a győzelmet „*non procul Alba*“, nem messze Gyulafehérvártól vívta ki; tehát nem Szeben alatt, mint azt a görög író tévesen mondja, hanem „nem messze Febérvártól“, mit az annyi honi író által meg erősített hagyomány mindig Szent-Imrére értett.

S mivel véli bírálóm ez új érvet megdönthetni? A férjét folyton szidott és becsmérlett és ezért a folyamba vettetett asszony által tanusított bizonygással, hogy ne mondjam megátalkodottsággal, így okoskodik: „A Gyulafehérvártól csak hetven kilométer távolságra fekvő Szebenre Hunyadi „nem messze Gyulafehérvártól“ szavai nagyon is jól illenek, míg ellenben, ha a Gyulafehérvár közelében levő Szent-Imrét akarta volna előbb említett adomány-levelében érteni, Gyulafehérvár mellett aratott győzelméről tett volna említést.“

Azt hisszük, ez érvelés tarthatatlanságának kimutatását bátran tisztelt hallgatóim józan belátására bízhatom. Bírálóm, midőn ez érvet kockáztatta, megfélekedett a közlekedési eszközöknek és az útnak a XV. században és a jelenkorban való különbségéről. Napjainkban Gyulafehérvárról 18 óra alatt Bécsbe mehetni és így a 70 kilométert, egykori számításunk szerint a 10 német mérföldnyi távolságot közelnek mondhatja az, ki a futárvonattal utazik; de a ki visszaemlékezik arra, hogy még ötven évvel ezelőtt is a némely városaink egyik végétől a másikig való utazás kocsival néha félnapig tartott; ki Haller János naplójából tudja, hogy a XVIII. században is mily nehéz volt még a lóháton tett utazás is, bírálóm vergődését hamar belátandja.

Összegezzük a dolgot: Mezid bég, ki a törökök Belgrád mellett történt csúfos megveretését megbosszulandó, a Vaskapun át rontott Erdélybe, mert az legközelebb volt a Dunához és legkönnyebben vezetett nyílt helységeken át az ország szívébe, azt nemcsak tűzzel, vassal kezdte pusztítani, hanem a föld népségéből is ezereket fogdostott össze, a mit azután, hogy Hunyadinak Fehérvárról való kiroha-

nása meghiusult és Szent-Imre határaiból vissza kellett vonulnia, még nagyobb mérvben folytatott. Világos, hogy a török fővezér foglyainak ezereit rabló járataiban mindenütt nem hurcolhatta magával, hanem némileg megerősített helyen kellett azokat őriztetnie, mire Thuróczi is ezélez, midőn azt mondja, hogy a foglyok in castris, tehát erősített helyeken őriztettek. Erre Szent-Imre is nemcsak kastélyával, hanem azért is igen alkalmas volt, mert a völgynek legszűkebb részében egyik oldalról a Maros, más oldalról pedig a Bilak nevű hegyláncnak lenyúló kiágazásai által fedezve van. Többen a történetírók közül azt mondják, hogy Hunyadi a török serget tönkre tevén, a foglyokat kiszabadította. Hol? Bizonyosan letartóztatásuk helyén.

A fővezérek elestére megfutamodott sereget Hunyadi üldözöbe vevén, azt néhány napon át a havasokig kergette. Honnan? A kivított győzelem helyétől. És hol volt ez? Maga a magyar fővezér, kinél hitelesebb tanut nem is képzelhetni, azt mondja: nem messze Fehérvártól; tehát — mint fennebb kimutattam — Szent-Imrétől; hisz Szeben-től a havasokig egy nap is elég lett volna az ellenségnek az országból való kiűzésére.

Ezek után azt hiszem, Alsófehérmegyének nincs oka azon dicsőségét, hogy e nevezetes győzelem az ő területén vívatott, Szebennek átengedni, mely azt soha sem is igényelte, megelégedvén azon dicsőséggel, melyet a támadó ellenség többszöri visszaverésével magának is szerezni alkalmá volt.

II.

APULUMI MARADVÁNYOK.

(Egy tervrajzzal.)

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Első közlemény.

Írta :

Dr. CSERNI BÉLA

FŐGYMN. R. TANÁR.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Bevezetés.

Gyulafehérvár sz. kir. városnak és vidékének hazánk történelmében változatos és gazdag természeti viszonyainál fogva, gyakran igen jelentékeny szerep jutott osztályrészül, s pedig nem csak a múlt századokban, mint fejedelmi székváros, hanem már a rómaiak idejében, sőt még a rómaiakat megelőző korszakokban is, midőn t. i. a dákok *Tharmis* nevű városukat a mai város és Marosportus közé építették volt, de főleg akkor, midőn ezen dák város helyébe a rómaiak *Apulum* nevű gyarmatot alapították és később e gyarmatot az *Apulum municipium*ával egyesítették, mely egyesített városnak majdnem két mértföldnyi kiterjedésben található és százakra menő emlékei, annak nagyságára és egykori gazdagságára mutatnak.

Nagyszerű lehetett ezen egyesített város látképe azon időben, midőn P. Septimius Geta ¹⁾ mint Dácia helytartója itt székelt; midőn e virágzó város háztömegei a Maros jobb partján Portustól kezdve mintegy betölték az egész síkot a mai városig; a várhegyet a castrum foglalá el, s ennek aljában és ezen túl egész a Hegyaljáig nyúltak ki az utcák, majd a kertek, villák, gazdasági tanyák, szőlőkeretek stb.

A fény és pompa azonban nem sokára eltűnt!

Midőn Trajanus Decius császár Kr. u. 251-ben a gótok ellen küzdve Moesiában elesett, a vad népek gyülevész hada egész Dáciát elárasztá és sáskasereg módjára letarolván erdőt, mezőt, földig romboltattak a virágzó városok, ekkor elérte *Apulum*ot is a sors nehéz keze s a képletes kifejezést használva: területén nem maradt kő kövön.

Apulum romjai felett elvonultak a gótok, gepidák, el a hunnok s majd aztán a szlávok, kik e messze feltűnő kőhalmazt „Belgrád”-nak nevezik s midőn az avarok után a magyarok beköltöztek, megtartották e romhalmaz nevét, de lefordították azt magyarra, és hol

¹⁾ Septimius Severus császárnak testvére

egykor az antik szépségü Apulum volt, ott áll ma teljes szerénységében „Fehérvár“, azaz Gyulafehérvár.

Eltűnt Apulumnak fénye és gazdagsága; de lassan-lassan eltűntek Apulum földfölötti romjai is, a földalattit pedig zöld pázsit vagy megművelt termőföld födi, mely nem is sejteti, hogy néhol nagyon is vastag leple alatt, mi minden lehet még elrejtve!

A fény és pompa eltűnévén a föld ezen részének fölszínéről, régóta ássák már és gyűjtik össze az e területen talált igen érdekes római emlékeket, de az összegyűjtött- és feljegyzetteknél sokkal többet végképpen elpusztítottak, megsemmisítettek a tudománnyal általában nem foglalkozó, értelmetlen feltalálók.

Városunk őstörténetének megvilágítására nézve igen kedvező leend tehát a négy évvel ezelőtt megalakult régészeti társulat közreműködése az iránt, hogy a környékünkön talált római maradványokat szakszerűen megvizsgálja, leírja, lerajzolja és a lehetőség szerint megőrzés végett összegyűjtse.

Régészeti társulatunk ez iránybani működésének egy kis részét íme most bemutatom társulatunk tisztelt tagjainak és az ez iránt érdeklődő olvasóimnak.

A Gyulafehérvárt legújabb időkben nem kis fáradtsággal és áldozattal napvilágra hozott római gyarmatmaradványokról igénytelen-ségem csak rövid értesítésül szándékozom közölni az alábbiakat, melyekből — szerény nézetem szerint — inkább több jó akaratra, mint szakismeretre lehet következtetni; miért is szívesen bármikor átengedem helyemet nálamnál szakavatottabb és gyakorlottabb kutatók- és íróknak.

* * *

Az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi társulatnak 1888-ki december hava 28-án tartott választmányi ülésén Pál István, egyleti első titkár jelentést terjesztett be, mely szerint a vártéren (glacis) Tkts. özvegy Rhemann Ferenczné urasszonyság terjedelmes kertjében köveket ásnak ki, melyeket a tulajdonosnő építőanyag gyanánt elárúsít.

E munkánál foglalkozó napszámosok terjedelmes kőfalakra akadtak, melyek közt számos római feliratu téglát, agyagcsöveket és csontvázakat találtak, miből azon következtetésre is lehet jutni, hogy itt a római Apulum maradványainak egy része van elrejtve, minél fogva ő (t. i. Pál István), Novák Ferencz kir. tanácsos-polgármester, Dr.

Mohay Sándor országos képviselő és Ávéd Jákó főgymn. tanár társaságában az ásátások színhelyére sietett és nagy meglepetéssel látták, hogy ott nem kőrakásokról van szó, hanem hogy egész alapfalak mutatkoznak. Az ott lelt tárgyakból néhány darabot a szíves házi-asszony engedélye mellett azonnal el is vitettek az egyleti muzeumba.

Ennek alapján Pál István azt ajánlotta, hogy az egylet ezen ásátásokat figyelemmel kísérfje és igyekezzék az ott talált és még található régiségeket a muzeum számára megszerezni.

Rövid eszmecsere után a választmány Ávéd Jákó collegámat és csekélységemet bízta meg azzal, hogy tegyünk lépéseket ez ügy érdekében, határozatul kimondatott egyszersmind, hogy a netalán felmerülő költségek fedezésére az egylet pénztárából — az igen korlátozott pénzvizonyokhoz képest — az elnökség útján esetről-esetre némi csekély összegeket is vehetünk fel.

Másnap Ávéd Jákó tagtárssal tüzetesen meg szemléltük az ásátások színhelyét s mondhatom, hogy még éppen jókor, vagy legalább már nem egészen elkésve jelentünk meg a kijelölt helyen; mert a már évek óta kisebb-nagyobb időközökben ott eszközölt építőanyag kiasása, gyűjtése s elhordása most is legjavában folyt.

De a fennebbiek előrebocsátása után nézzük meg az ásátások színhelyét magát.

I.

Az ásátások színhelye.

A kérdéses kert, t. i. az ásátások színhelye, mely a vár déli részétől, a legkülsőbb várfaltól 130 méternyi távolságban keletre fekszik, tulajdonképpen török búza föld, mely Rhemanné lakása előtt a vártérből (glacis) kerítéssel van kiszakítva; ugyanilyen kerteket választott el a cs. és kir. kincstár a többi, Rhemanné lakásával hosszú sort képező házak előtt is.

Bizonyos, hogy ezen kertben talált római alapfalak eme szomszédos kerteken keresztül húzódnak a föld alatt és így biztosan nagy épülettömegre lehet következtetni, mert a körülbelül 11,216 négyzet méter területű kert bármelyik részében is kezdtek ásní, mindenütt falmaradványokra akadtak.

A délfelé fekvő szomszédkertben már a hatvanas években néhai Domsa Péter elemi tanító évről-évre ásátott s mindig anyagi haszon-

nal, mert a talált falmaradványokból nyert római téglákat köb-öl számra állíthatta fel és adhatta el.

Hasonlóképpen történtek kő- és téglanyag utáni ásatások a most tárgyalás alá vett Rhemanné-féle kerttől északra fekvő szomszéd területen is, hol szintén tömérdek téglanyagot nyertek és használtak fel.

Az ezen területen évente véghez vitt katonai útász-gyakorlatok alkalmával hasonlóképpen rengeteg kő- és téglanyag került a fölszínre s ezekkel együtt feliratos emlékkövek, kisebb szobrok és kis mozaik téglák szekérszámra; de mindezekkel — fájdalom — nem törődött senki sem s a hogy a fölszínre kerültek, úgy el is tűntek.

Szakszerű kutatásokról a földalatti kincsek szabályszerű feltárásáról senki sem álmodott.

De a mi általunk most foganatosított ásatások helyén sem történik most az első ásatás; ástak már itt a hatvanas években az ezen helyen több kisebb házban elszállásolt cs. és kir. szekeresek is, majd azután az ide áthelyezett honvédszászlóalj legénysége is, mely hadigyakorlatok alkalmával nem egy jó mély sánczot vágott jobbra-balra a kertnek különböző irányában és ily alkalommal nagy izzadtság mellett itt-ott egy római alapfalon áttörtek, de a gyakorlatok végén követ, téglát — a mit más emberek el nem vittek — a földdel együtt a sánczokba visszahányták, a földet kiegyengették s tovább állottak.

Innen van azon sajnós körülmény, hogy a mostani szabályszerűen és felügyelet mellett tett ásatások alkalmával a falaknak összefüggése oly sok helyen megszakad.

De ásatott itt Rhemanné már 1886-ban és 1887-ben, midőn a többi közt azon téren, mely rajzunk IX. és XIV. száma között terül el, alfütési melegvezető csöveket és egy nagy márvány-medenczének romjait találta.

Állítása szerint nem ástak akkor ki az egész maradványt, tehát még lenni kell a föld alatt valaminek belőle. A most folytatandó (1890-ben) ásatások épen e helyen történnek a végett, hogy a rajzunkon IX. és XIV. számmal jelölt maradványoknak összeköttetését felfedezzük és kitarjuk, ekkor akadhatunk az említett márvány-maradékokra is.

Ezen medenczerészről vannak Rhemanné birtokában csiszolt márványkőlapok kisebb-nagyobb töredékei s ezek közt egy ép, egyik oldalapján csiszolt fehér márványkőtábla, melynek hossza 95 cm., szélessége 51 cm. és vastagsága 2 cm. Egyes kődarabokon feltűnően

látható a sok járás által előidézett kopótság. Tkts. Rhemanné legutóbbi ásása 1888-ki december hava eleje óta folyt, a míg ugyanazon hó 29-én az ásatások vezetését társulatunk részéről átvettük.

Különben ezen ásatás is eleinte csak annyiban volt szabályszerű, a mennyiben Ávéd Jákó collegámmal a színhelyen gyakran megjelentünk, a tkts. Rhemanné által fizetett munkásoknak kellő útasítást adtunk, a kiásott falrészeket pontosan felmértem és lerajzoltam; mert a lerajzolt részek azután a munkások csákányai alatt — elenyésztek és elhordottak a végből, hogy új házak építő anyagául szolgáljanak.

Egyletünk pénzvizonyai nem engedték, hogy a kérdéses kertet berbe vegyük és azután a falakat kitarjuk és így az egésznek képét egyszerre nyerjük, a mi a tulajdonképeni feladatunk volna.

De azt gondolom, hogy a tkts. Pájer Adolf vasuti mérnök úr és Straubert Ödön főgymnasiumi rajztanár kedves collegám által sziveségből felülvizsgált pontos rajzaimmal az egésznek hű képét adhatom.

Fiatal egyletünk korlátolt pénzvizonyait* azonban nagy mértékben pótolja t. Rhemanné szívelyessége és azon érdekeltsége, melyet a kiásott régiségek és a falmaradványok megmentése körül tanusít.

De sokat köszönhetni a rómaiak kőkeménységű vakolatának is, mely a falak szétrombolását nagy mértékben lassítja és a munkásokat többször arra kényszerítette, hogy a falak legalsóbb részeit békében hagyják és inkább folytatólag más helyen próbáljanak szerencsét.

Ez által képes voltam azelőtt elbontott falaknak összeköttetését is megtalálni, s így aztán lehetségessé vált, hogy az 1888-ki december eleje óta folyamatban levő ásatások által felderült falakat egészen jól felmérhettem és alapterv alakban lerajzolhattam.

Mióta társulatunk az ásatások vezetését kezébe vette, kedvezőbb fordulópontot értek el, a mennyiben ezentúl azok csak szabályszerűen fognak eszközöltetni, mert a helybeli cs. és kir. várépítészeti igazgató, Kranjc Victor alezredes úr, ki maga is régészettel foglalkozván, legnagyobb érdekeltséget tanusít társulatunk működése iránt, a katonai kincstár tulajdonát képező tereken ezentúl csakis társulatunknak ad engedélyt az ásatások folytatására, miért is a puszta kőanyag kiaknázása ezentúl be van szüntetve.

* A tudományoknak sokat használhatnánk, ha a magas mk. miniszterium az ország régiségei és műemlékei fentartására szánt pénzüsszegekből nekünk is juttatna valamit.

Társulatunk pedig az ásatások folytatására ezen évre (1890-re) 100 frtot szavazott meg pénztárából.

Ezeknél fogva a mostanig feltárult s az ide csatolt alaprajzon szemléltethető falaknak, valamint a még kiásandóknak pontos leírása és lerajzolása meglehetősen tiszta képet fog adni e helyen létezett óriási épületről, vagy talán jobban mondva épületek tömegéről.

Midőn az 1889-ki márczius havában a „kőanyagot“ kiásó munkások egy igen érdekes mozaik padlózatra akadtak (I. a rajz III.) azt a társulat által bérelt munkások által feltáraltuk,* és azután a község szemléletére bocsátottuk, hirlap útján értesítvén a társulati tagokat, egyszersmind jelentést tettünk társulatunk elnökségéhez.

A fennemlített mozaik padlózat 1889-ki márczius 15—20-ig volt a község részéről megszemléltető.

Az első látogatók a helybeli cs. és kir. katonatisztek és számos polgár volt; lassanként érkezett a városi és várbeli intelligencia is; ezek után jött a munkások és gyerekek érdeklődő serege, s mondhatni, hogy ezen hat nap alatt, míg a mozaik közzemlére volt kitéve, legalább 1800—2000 ember nézegette ezen majdnem 2000 éves római maradványt. *Uj / Central University Library Cluj*

Egy vékony zsinórral körülvettük a mozaikat és többféle kiásott tárgyakat, s két táblán röviden kijelöltük a tárgyak mibenlétét.

Gyulafehérvár dicséretére legyen itt felemlítve, hogy e római maradványt kellő tiszteletben tartotta — s a mozaik hat napon át épen maradt; — bár így lett volna az azelőtti időkben is!

Ezen eljárással a társulati alapszabályok szerint közönségünkben a régiségek iránti érdeklődést törekedtünk felébreszteni, mi ezen alkalommal várakozásunkon felül sikerült.

Az ásatásokat a körülbelől 11,216 négyzetméter területű kertnek nyugati és északnyugati részében folytattuk, s miután az azelőtti magán ásatások ezen területbe eső öt különböző, de egymástól nem igen messze levő helyen eszközöltettek; főfeladatunk volt tehát ezen öt különböző helyet egymással összeköttetésbe hozni úgy, hogy ez által az épületnek egész terjedelmét feltárjuk, a mi meglehetősen sikerült. Azonban sajnálattal kell jeleznem, hogy a nyugati irányban

* Ezen munkálat 60 frtba került. E költség fedezéséhez járultak: Nmlg. Lönhart Ferencz erdélyi püspök, dr. Barts Ferencz nagyprépost, Csató János alispán, Novák Ferencz polgármester urak, összesen 30 frttal, a hiányt a társ. pénztára fedezte.

való előhaladásunkat a kertelés (Rajz. A. A kertelésben levő ajtó) mellett elvonuló út (Rajz. B.) meggátolta; pedig nagyon valószínű, hogy e helyen, mely eddigelé érintetlenül maradt, a legérdekesebb leletekre akadtunk volna.

Az ásatások folyamán, a mint az egyes épületrészletek mindinkább összeköttetésbe hozattak s főleg a szobák padlózata alatt levő melegvezető szerkezet is feltáratott, mindinkább meggyőződünk arról, hogy itt egy terjedelmes római fürdő-épület maradványaival állunk szemben, s a mi eleinte csak valószínűnek látszott, az most már kétségen kívül bizonyossá vált, miért is bátran bemutatjuk t. olvasóinknak ezen római fürdő maradványainak hű képét.

De mielőtt az *apulumi* fürdő maradványait leírnám, szükségesnek vélem először a római fürdők berendezéséről általánosan szólani, hogy nyájas olvasóim aztán annál könnyebben tájékozhatják magukat e romok közt, mi annál könnyebb lesz, mivel a római fürdők úgyszólván egy minta szerint építettek:

„Mindenek előtt“ — mondja Vitruvius* — „lehetőleg verőfényes helyet kell választani“ (t. i. a fürdő épület — balneum — számára) „azaz oly helyet, mely ne északnak vagy északkeletnek fekszen. A meleg s langymeleg fürdőszobák (caldaria és tepidaria) a világosságot délnyugatról kell, hogy nyerjék; ha pedig ezt a hely természetete nem engedné, minden esetre délről, mivel a fürdés ideje főképpen déltől estig tart; s arra is kell vigyázni, hogy a nők és férfiak meleg fürdői összeköttessenek s ugyanazon helyt fekszenek, mert így lehet megejteni, hogy az üstszobában (vasaria) a fűtés vagy fűtőszerkezet (hypocaustis) mindkét osztály számára egy legyen.

A fűtőszerkezetre három ércz-üstnek (ahena) kell jőni, egynek a meleg, másnak a langymelég, a harmadiknak a hideg víz számára, s ezeket úgy kell helyezettetni, hogy a langymeleg üstből a meleg üstbe éppen annyi víz folyjon be, mint a mennyi a meleg vízből kifolyt; ezen a módon a hideg víz üstjéből a langymeleg üstbe is. A meleg fürdőkádak (alveoli) alboltozatait (testudines) ugyanazon fűtőszerkezet kell, hogy melegítse.

A meleg fürdők alboltozatát (suspensura) úgy kell csinálni, hogy előbb az alap (solum) rakassék ki másfél lábnyi téglákkal (sesquipe-

* Vitruvius Pollio Marcus híres római építész, élt Caesar és Augusztus császár idejében, „De architectura“ című művét Kr. u. 13-ik évben írta.

dales tegulae) a fűtőhely felé úgy meglankásítva, hogy ha egy labdát bevetnek, ne akadjon fel, hanem magától guruljon vissza a fűtőnyíláshoz (praefurnium); így a láng a függő talaj alatt jobban fog kóvályoghatni. E felébe (t. i. az alap felébe) nyolczhüvelyknyi téglákból (laterculi bessales) oszlopokat kell emelni, a melyeket úgy kell rendezni, hogy kétlábnyi téglákat (bipedales tegulae) lehessen rájuk rakni. Az oszlopok kétlábnyi magasak legyenek s szőrrel elegyített agyaggal illesztessenek össze, s kétlábnyi téglákkal tetőztessenek be, melyek a talajt (pavimentum) tartásák.

A boltozott szobák (concameraciones) hasznosabbak lesznek, ha kőfalból rakatnak; de ha gerendázatból (contignationes) építtetnek, agyagművel (figlinum opus) béleltessenek ki, a melyet így kell készíteni. Vas rudakat (regulae ferrae), vagy karéjokat (arcus) kell csinálni, s ezeket a gerendázathoz kell erősíteni mentől sűrűbben rakott kapcsokkal (uncini); a rudakat vagy karéjokat oly távol kell egymástól állítani, hogy közülök minden párra párkány nélkül való téglákat lehessen úgy fektetni, hogy ezen rajtok nyugodhassanak és minden vasműven nyugvó boltozatát így kell készíteni. A boltozatok összeillesztéseit (cogmenta) fent szőrrel vegyített agyaggal kell bekenni, az alsó részt pedig, mely a talaj felől van, előbb cserépdarabokkal vegyített mésszel kell megvakolni, aztán vakolatművel (opus albarium, Stocco), vagyis színlő mésszel (tectorium) besikárolni. Ha a boltozatok kettősen készíttetnek, a meleg fürdő szobákban hasznosabbak lesznek, mivel így a gőzokozta nedv a menyezetet (t. i. a gerendázatot) nem ronthatja meg, hanem a két boltozat között fog kóvályogni.

A fürdők nagysága (a caldariumról beszél) a fürdő-személyek számával álljon arányban. Szerkesztve így legyenek: szélességek legyen a hosszúság két harmada, a medencze (labrum) és kád (alveus) körüli ülő hézagon (schola) kívül. A medenczét világosság végett (a boltozatban csinált) nyílás alá kell elhelyezni, nehogy a körülállók felfogják a világosságot. A medenczék körül levő közöknek oly téreseknek kell lenni, hogy míg némelyek helyöket elfoglalják (t. i. a körüllevő padokon), a többi nézők kényelmesen körülállhassanak. A kád szélessége pedig a fal és a kád karimája, párkánya (pluteus) között hat lábnyi legyen, hogy az alsó lépcső (t. i. a melyen a kádba beléptek) s a nyugvópad (pulvinus), melyre a fürdő-személyek leülhettek, még két lábat vehessenek fel (t. i. a hat lábnyi szélességből.)

A laconicumot és izzasztó-fürdőket (sudationes) * össze kell kötni a langymeleg-fürdővel (t. i. egymás mellett kell lenniök); s a mily szélesek, épen oly magasak legyenek a félkör hajlásának aljáig (azaz a boltozat kezdetéig). A félkör (bolthajtás) közepén világot (azaz nyílást) kell hagyni, a melyből egy lánczokon lecsüngő ércpajzs (clypeum aeneum) felhuzása és lebocsátása által az izzasztó légmérséket igazgatni lehet. Magát pedig a laconiumot körídomra kell építeni, hogy a tűz és gőz ereje a középből a kör görbületein egyformán terjedhessen, kovályoghasson szét.“

Vitruviusnak ez utasításaiból s a pompejii fürdők maradványai-
ból következtetve a római fürdők, balneumok elosztása s szerkezete
tehát ez volt:

1. *Vetkező szoba* (apodyterium). Ebben az osztályban a falak mellé alkalmazott padokra ülve vetkeztek le a fürdő-személyek, gúnyáikat s egyéb holmijöket a gúnyaőrzőknek (capsarius) adván át.

2. *Kenőszoba* (destrictarium, unctorium), melyben a fürdés előtt és után a fürdő-személyeket olajokkal, s illatos szerekkal kenték be, illetőleg dörgölték meg az unctorok. Evvel az osztálylyal összekötvé szokott lenni az elaeothesium, az a szoba t. i., a melyben a kenőszereket tartották. A kenés műtételét egyébiránt az elaeothesiumban it véghez vihették; ezért általában a „destrictarium, unctorium“ szavakat csak az elaeothesium synonymáiknak vehetni.

3. *Hideg-fürdő* (frigidarium, vagy natatio). Ebben volt a piscina, cisterna, vagy baptisterium (a hidegvízzel telt medence) — bassin —, a melyben lépcsők voltak a leülni kívánó fürdők kényelmére alkalmazva.

4. *A langymeleg-szoba* (tepidarium, cella tepidaria). Azok, a kik meleg-fürdőt kívántak használni, ebben a szobában vetkeztek le, s készülték reá. E szoba talaja alboltozaton feküdt, s így al- és falfűtéssel melegült, melyet akként lehetett alkalmazni, hogy valamivel gyengébben fűtetvén mint a caldarium, az ezt használó fürdőszemély teste a jóval nagyobb hőmérsékű caldaria cella használatára fokozatosan készülhetett. A tepidarium mérsékelt-száraz léggel telt szoba volt, s a fürdő-személyek közül azok, a kik testöket nem a destrictariumban kenették, vagy dörgöltették be az unctorokkal, a meleg-fürdő használatára előtt és után itt dörgöltették meg és kenették be olajokkal.

* Tulajdonképeni gőzfürdő.

És ismét ebben a szobában hűtötték ki csendesen magokat a forró hőmérsékű caldarium izzasztása után.

5. *Meleg-fürdő* (caldarium). Ennek három része volt: a) A tulajdonképeni izzasztó hely (cella caldaria), melyben a falak mellé alkalmazott fapadokon ülő személyek magokat izzasztották. Ennek egyik végén állott b) a hidegvízzel telt kád (labrum) azok számára, a kik az izzadás után hidegvízzel kívánták testöket lemosni. A cella caldarianak az a vége, melyben a labrum állott, félkörű volt, mely fülkeformája kiugrást alkotott. c) Fürdő-kád (alveus, solium, calida piscina) a hévfürdővel élni kívánó fürdő-személyek számára. E kádba a hypocaustis elő részén levő osztályból a Vitruvius által meghatározott módon felmelegült víz csöveken folyt be. A caldariumot heves al- és falfűtés melegítette, a légmérsék tehát ebben az osztályban jóval nagyobb volt, mint a tepidariumban, s folyton tartó heves tüzelés tartotta egyenlő fokon.

6. *Al- vagy boltozott fűtés* (hypocaustum). Ez volt a fürdőépületnek az az osztálya, a mely a tepidariumot és caldariumot felmelegítette. Ezt következő részek alkották: a) a fűtő szoba (propugnaculum), melyben volt a b) fűtőnyílás (prae-furnium), a melyben levő c) tűzhelyen (fornax) a fűtők (fornacarius) a tüzet csinálták, melyet, ha fokozni akartak, szurokkal kent fahasábokkal élesztettek. d) Alboltozat (suspensura), melyet a meleg légfolyam körüljárva és az oldalfalakba alkalmazott melegségvezető csöveken (tubi vaporarii, furni) feltódulva a tepidariumnak és caldariumnak a kellő meleget megadta. e) Az üstök (ahena), a melyekben az alveus számára szükséges vízmennyiség forraltatott s érczcsövekben abba bevezettetett. Mindezekből a részekből kitetszik, hogy a tüzet nem közvetlenül a suspensura alá, hanem a fűtőnyílásban levő tűzhelyre csinálták, s a suspensura boltozatait s a melegségvezető csöveket csak a tüzelés folytán keletkezett meleg légvonat hevítette. Ez természetes is, mert máskép a füst kimaradhatatlan rakodmánya, a korom úgy el kellett volna hogy lepje a függőtálat alkotó lábas téglákat s a csövek üregét,* hogy miután az alfűtési helyiség törpeségénél fogva azt el- és letarítani nem lehetett** — az alfűtés lehetetlen lett volna, vagy legtűrhetőbb esetben elakadott volna.***

* Az apulumi függő talajok láb nélküli téglákkal is vannak ellátva.

** Az apulumi melegségvezető csatornák többnyire 70 cm. magasak; a tűzhely közellevő részek kormosak.

*** Lásd Torma Károly. Erdélyi muz. egyll. évk. 1864. III. k. I. f.

Ezen leírás alapján t. olvasóim egyszerű kombinációk útján könnyen tájékozathatják magukat az ide csatolt rajzon látható helyiségek mire használására nézve.

II.

A fürdőépület maradványai.

(Balneum.)

Miként a mellékelt rajz mutatja, előttünk fekszik a terjedelmes fürdőépületnek két nagyobb s egymással összefüggésben levő helyiségcsoportja; vázlatunkon az egyik I., II., III., IV., V., VI., VII., IX., X., XI., XII. és XIII. számmal van jelölve, ennek hossza kelet-nyugati irányban véve 34 méter, szélessége dél-északi irányban pedig 23 méter; a kiásott falmaradványok itt tehát 782 négyzetméternyi területet foglalnak el; a második csoportot VI., VII. és VIII. számokkal jelöltük, melynek azonban a VII. szám alatti kikerekített része nem vétetett tekintetbe, 8 méter széles és 34 méter hosszú; területe tehát 272 négyzetméterre terjed.

Ezen fürdőépület helyzete mutatja, hogy az építők a Rómában érvényes építészeti szabályokat szigorúan szem előtt tartották, mert az épület maga oly verőfényes helyen áll, mely sem északnak, sem északkeletnek nem fekszik.

A meleg és a langyos meleg fürdőszobák (caldarium és tepidarium) az építészeti szabályok szerint a világosságot délnyugatról nyerhettek. A kiásott fürdőépület főfalai csakugyan pontosan mind dél-északi és kelet-nyugati irányban húzódnak, miért is a fürdőszobák ablakai és bejáratai valószínűleg részben délnek, részben nyugatnak fekvtek.

Az épület falai egymással általában derékszög alatt találkoznak s így egymásra merőlegesen s számos, de többnyire nem igen nagy szobákra engednek következtetni. A vastagabb falak szélessége 60—75 cm., a vékonyabbaké 35—40 cm.

A legtöbb fal homok- és mészkőből épült; téglát a falak felső részében itt-ott találni ugyan, de az alsó részek csaknem mindenütt tiszta nyers kőből rakattak. Több mint valószínű, hogy az épület anyaga a szomszédságunkban fekvő Saárd melletti kőbányából került ide, mivel az ottani kövekhez annyira hasonlít, hogy azokkal bátran

fel lehetne cserélni. Különbösen igen természetes is, hogy a practikus rómaiak a kőanyagot nem messze eső bányákból hozták ide.

A bőven alkalmazott vakolat, mint már fönnebb említém, kőkeményiségü.

De szemléljük meg most magukat az épület maradványait:

A kerítés ajtaján (Rajz. *A.*) a kertbe lépve, 7 méternyi távolságban egy nagyobb szobát (Rajz. *I.*) találunk, mely azonban még nincs egészen kiásva, a földön talált számos, párkányos tégladarabból, gipszpárkányzatok- és igen csinosan festett falvakolat-töredékekből itélve, itt szépen díszített szoba lehetett. *

Ezen szobából 1.11 méter széles ajtó (Rajz. *C.*) vezetett egy nyolcszögű terembe (Rajz. *III.*), melynek területe 43.45 négyzetméter. A terem kitérása által láthatóvá lett öt fal a teremnek tiszta képet ad, úgy látszik azonban, hogy a terem másik része (Rajz. pontozott része) már régebben ásatott ki és pedig katonai gyakorlatok alkalmával.

Hogy ez nem fürdőmedence, hanem szoba, vagy talán társalgási helyiség volt, láthatni a falvakolat és a frescofestmény maradványából, mely az egyik faloldalon a vörösszínű cement és téglapor keverékéből álló padimentum-párkányzat fölött 10—15 cm. magasságig még ép állapotban találtatott.

A *C*) bejárati küszöb egy darabból álló sárgás homokkő, mely a falba beépítve 1.87 méter hosszú, 70 cm. széles és 48 cm. vastag, s melynek felső lapja a terem padlózatával egy szinten áll.

Hogy ezen bejáráson ajtó is volt, mely a nyolcszögű teremtől kifelé nyílt, mutatja a sarokbemélyedése és ennek elhelyezése, s hogy pedig ezen ajtón gyakran jártak be és ki, mutatja az erősen elkopott küszöb.

A bejárás két oldalát hasonlóképpen két függélyesen álló homokkő képezte, melyek közül az egyik 63 cmnyi magasságig még ép volt, a másik pedig 85 cmig, mind a kettő egyenlő vastagsággal bírt, t. i. 17—17 cm., szélességük pedig mint a küszöbé 70 cm.

A nyolcszögű terem (Rajz. *III.*) padlózatát igen érdekes és szép téglamozaik födi, mely kétféle téglából áll, és pedig 3 (3.2) cm. ol-

* Megjegyzem itt, hogy az ásatás nevezetesebb leleteiről részletesebben fogok a III-ik fejezetben szólni; de a körülmények miatt a legtöbb csak jövőben lesz tárgyalva.

dalhosszu szabályos nyolczszögü vörös, és négyszögü 3 cm. oldalhosszúsággal bíró fekete téglából. A téglácskának vastagsága 4 cm.

Mindig négy egymás ellenében álló nyolczszögü vörös mozaiklap közepette van egy, épen a hézagba beillő négyszögü fekete mozaiktégla.

Ezen mozaik felszedése után egy 10 cm. vastag rózsaszínü cementrétegre, ez alatt pedig 12 cm-ternyi törmelék töltésre akadtunk.

A nyolczszögü terem egyik része azonban nem a talajon nyugodott, hanem függő padlózattal bírt, mennyiben ezen részében alfütési szerkezet (hypocaustum) volt (Rajz. III. i.)

Mint a tervrajzon látható, két nem egészen párhuzamosan haladó 4.75 méter hosszú változó 20—65 cm. vastag és 70 cm. magas fal között az ez által keletkezett 1 méternyi széles térben hét melegvezető égetett agyagcső (tubi vaporarii) és négyszögü téglából épített két oszlop vala felállítva, ezekre, valamint a már említett határfal széleire 50—50 cm. hosszú lapos téglák voltak fektetve, melyekre aztán a fentemlített törmelék- és cémentréteg, szintúgy a mozaik volt a többi padlózattal egy szinten lerakva.

Ezen csatornaszerű építményt a szomszéd szobával egy melegvezető nyílás kötött egybe. (Rajz IV. d.)

E terem padlózatának felszedése alkalmával következtetni lehetett arra, hogy a fürdő-épület ezen része egy régebbi, talán elpusztított vagy szándékosan lerontott épületre volt újból emelve és pedig valószínűleg Trajanus Decius császár idejében (Kr. u. 238 év körül), mert a fent említett bejárás közelében a mozaik és törmelék alatt a termen keresztül vonult egy kőfal, melynek felső része szép kékes-szürke és sárgás, simán faragott s egymásba illesztett kőtetőzettel volt ellátva, s mert a törmelék bözt roppant sok, azelőtti épülettől származó festett vakolatdarab találatott.

Az említett C. bejárás mellett van egy kis szoba vagyis fülke, melynek kiásott része 55 cm. szélesség mellett 1.04 méter hosszú és alfütéssel (hypocaustum) bírt, melyből 3 oszlop még ki lett tárva; a többi a kerítés alá húzódván, megközelíthető nem volt.

Ezen fülke padlózata az oszlopokra és a fal kirugó részére helyezett lábas téglák képezték, melyre mész és homokréteg volt alkalmazva; e helyen sok nagy párkányos téglát (a fal melegítésére), festett falvakolatot és szép gipszpárkányzat-töredéket találtunk.

A C. bejárástól a másik oldalon van egy 45 cm. széles, 4.9

méter hosszú helyiség (Rajz. II.), mely egy 35 cm. széles csatorna-szerű építmény-szerkezetbe megy át, miután egy szélesebb kikerekített tágulása van (Rajz. II.).* Ezen keskeny helyiség is alfűtési szerkezettel van ellátva; az egyik részében egy, másik részében pedig négy oszlopot leltünk.

Ugy látszik, hogy itt közel a fűtőhely (fornax) volt, mit a füstös, kormos falakon kívül még a szerteheverő tömérdek faszén és hamu is bizonyít.

A nyolcszögű teremttől (Rajz. III.) nyugatra van egy földalatti boltozott csatorna (Rajz. g.), mely a kertelés alá vezet. Ezen csatorna fenéke 55 cm. széles és a boltozat közepéig 60 cm. magas. Tisztaságából ítélve, vízlevezető csatorna lehetett.

Ugyancsak a nyolcszögű teremttől keletre levő tér nincsen egészen kiásva; a fűtőhelyet (Rajz. II.) bezáró fal közelében kerek téglából összeállított két oszlop találtatott, melyből következtetni lehet, hogy itt is földalatti fűtéssel ellátott szoba volt.

A nyolcszögű teremttől (Rajz. III.) délre van egymással és egymással közlekedő négy kisebb és három nagyobb szoba, melyek mind alfűtéssel voltak ellátva és pedig részben kerek (Rajz. IV. a., V. XI. a. és XII.), részben pedig négyszögű téglából összeállított oszlopszerkezettel (Rajz. b.) E helyiségekben igen szép freskó vakolatdarabokat és négyféle mozaik téglácskát leltünk.

Ugy látszik, hogy itt a langyosmeleg szobák (tepidaria) és a meleg fürdők (caldaria) voltak.

Ezen leirt épületrészlettel összeköttetésben állott egy sajátágosan épített, hihetőleg konyhahelyiség (Rajz X.); itt találtunk egy nagy boltozott falrészlet (Rajz. X. f.), egy melegvezető nyílást (Rajz. X. d.), valamint egy földalatti tisztán téglából épített csatornát (Rajz. IX.), melynek oldalfalai és fenéke csak részben voltak meg. Hogy ez a csatorna az épületből észak felé vezetett ki, látható lejtősségéből.

A felvett fix-ponttól számítva a csatorna 35 cm. széles és 2.85 méter hosszú meglevő darabban, ezen tehát nem egészen 2 méternyi hosszában 12.4 cm. esést mutat. A X-felé fekvő fenékrész 1.96 méter és a IX-nél levő fenékrész 2.09 méter a fix-pont alatt.

Ezen sajátágos falmaradékok hihetőleg a konyha alapfalait képezték; találtunk itt igen sok tulok, juh, kecske, disznó és házi madár csontvázmaradványait; faszén, hamumaradékot egész rétegek-

* Itt egy kis rajzhiba van a tervrajzon, mennyiben a két fal szöglete II.-nél nem domború, hanem homorúan van építve.

ben, továbbá számos közönségesebb agyagedény töredéket, ép- és átfürt kagylóhéjakat, ezüst és bronzpénzeket és két érdekes fémlemez töredéket női és férfi alakokkal stb.

Az ezzel délkeleti irányban összeköttetésben levő kisebb-nagyobb helyiségekben (Rajz. XIII.) alfütési szerkezetre nem akadunk, úgy látszik, hogy itt három nagyobb szoba, egy keskeny hosszú folyósó és az ebbe nyíló kisebb négy fürdőszoba vagyis fülke vala. De lehet, hogy a konyha (Rajz. X.) melletti helyiségek éttermek voltak; mert ismeretes, hogy a fürdőkkel gyakran étkezési és mulatóhelyiségek is voltak egybekötve.

A X., XI., XII. és XIII. számokkal jelölt épületrészek közti tér általunk még nincs kikutatva, de úgy látszik, hogy itt már azelőtt ásattak, mert Tkts. Rhemanné szavai szerint, e részben az 1886. év folytán 2 méter hosszú faragott lépcsőköveket találtak. Lehet azonban, hogy ez nyílt épületrész, csarnok, vagy valami udvarféle volt.

Már most forduljunk a délnyugati épületcsoport felé:

A fürdőépület második csoportja egy nagy, keleti oldalán kikekített helyiséget foglal magában (Rajz. VII.), mely alakjáról ítélve, * a meleg fürdő (caldarium, laconicum) volt, s melynek belső vékonyabb falai a melegvezetésre alkalmas szerkezettel bírhattak; mi azonban csak egy helyen (Rajz. VII. b.) találtunk vakolattal töltött kockatégglákból álló hét oszlopot, a többi épületrészben ilyenek még nyomát sem láttuk; azért eleinte uszodának (natatio) is tartottam.

Ezen nagy, 72 négyzetméter területű fürdőhelyiség külső falai 75 cm. vastagok, belső falai pedig 36 cm. A falak a talajuktól itt-ott $2\frac{3}{4}$ méternyi magasságig megmaradtak.

Innen északra vezet egy széles, folyosószerű helyiség, hihetőleg a vetkező szoba (apodyterium) és ebből nyílt nyugatra hat kisebb fülke (Rajz. VI.). Ezek lehettek az unctorok érdekes műhelyei, vagy pedig egyes fürdőfülkék is. Ezekből nyílt északra még négy, valamivel nagyobb szoba, melyek közül kettő alatt egy lapos, nagy (50×50 cm.) téglákból épített csatorna kifelé a kerítés alá vezet; kiásása tehát folytatható nem volt.

A téglához tapadt anyagokból következtetni lehet arra, hogy e csatornán át nem csak tiszta víz, hanem inkább valami mocskos anyag folyt le. Lehet, hogy itt valahol közel a locus communis volt.

* Lásd a 30-ik lapon: 5. Meleg fürdő b) pontját.

A VI. számmal jelölt apró fülkék azonban igen csinosak lehetnek, mert szép pisquit alaku mozaiktéglákból álló padlózattal voltak ellátva. Ugy látszik, ezen helyiségek hirtelen omlottak be, miért is meglehetősen érintetlenül maradtak a padlózatok és alapfalak, mert a padlózaton találtunk egy vastag gipszpárkányzat töredék réteget, tömördek faltöredéket és rajta 65 cm. vastag termőföldet, a padlózat alatt pedig a szokásos és az egész épületnél mindenütt előforduló vörös czeментréteg. E helyen több üvegedény és pohártöredékre, valamint szépen festett vakolatra akadunk. A „pompejii vörös“ mindenütt nagy mennyiségben fordul elő, ép úgy itt is. Ez a fürdő rész, úgy látszik, leginkább a hideg vagyis a nyári fürdőt (frigidarium) foglalta magában.

A VIII. számmal jelölt (L. a rajzot.) falmaradék, mely általunk még nincs egészen kikutatva, egy nagy helyiségre enged következtetni. Itt találtatott három emberi csontváz, melyek egyenként 3—3 nagy kővel voltak körülvéve, de minthogy ugyanazon földrétegben s ezen helyhez közel a falmaradék fölött még emberi csontvázhoz tartozó bordák, keresztcsont és koponyarészek is heverték, azt következtetem, hogy ezen helyen az illetők csak későbbi időkben lettek eltemetve; mert kutatásaim folytán megtudtam, hogy 1849-ben ezen, akkor pusztán álló helyen, a várban elhalt kolerásokat temették el; mit különben az alsó várkapu közelében még 1865-ben volt két sirkereszt is bizonyít, hol egy románt feleségével együtt helyeztek el örök nyugalomra; mai napon alig látszik már nyoma.

Szintúgy a vár falain kívül az északkeleti sáncz részén is egész temető volt a kolerában elhaltak részére 1848—49-ben; 1862-ben még a kereszték és sirkövek is megvoltak, de azóta eltűntek a föld felületéről, a sirhantok pedig beestek — fű nő most ott és az utókor alig fogja sejteni, hogy ott 30—40 ember aluszszja örök álmát.

S végre vessünk még egy pillantást a XIV. számmal jelölt fürdőépület részletre, honnan az ásásokat, mint említém, IX. és X. irány felé (L. a rajzot) fogjuk folytatni (1890-ben), hogy ezen részletet is összekössük a nagyobb csoporttal.

Van itt egy érdekes földalatti melegvezető szerkezet részlet (hypocaustum) melegvezető nyílással (Rajz. XIV. d.) Itt hét darab 56—83 cm. magas égetett agyaghengert (tubi vaporarii) találtunk, melyekből a négy legépebb muzeumunkban van, kettő egészen elomlott, elenyé-

szett, egy pedig ott maradt mint jeladó az innen folytatandó ásatások számára.

A fürdő egyes helyiségeinek térméreteit mutatja a rajzunkhoz csatolt mérték; az egyes helyiségek használásáról ezen alkalommal nem szólhatok tüzetesebben; majd azután, ha a többi részlet is ki lesz ásva, akkor többet és határozottabbat lehet mondani; pusztá feltevésektől pedig őrizkedem.

III.

Az ásatás leletei.

I. Téglák.

Az ásatásaink alkalmával talált régiségek közt legérdekesebbek kétségkívül a bélyeges római téglák.

A muzeumunkban elhelyezett 68 feliratos darab közt 14-féle egysoros és 2-féle kétsoros találtam.¹⁾

A téglabélyegeknék hű másolatait dr. Jung Gyula prágai egyetemi tanár urnak beküldöttem felülvizsgálás és megfejtés végett.

A felirástán (Epigraphia) jeles tanáratól meglepően kedvező választ nyertem, mely szerint társulatunknak ez idei évkönyve a történelmi- és régészekre nézve igen érdekes és egészen új adatokat szolgáltat.

A téglabélyegekre vonatkozó részleteket szóról-szóra magyarrá lefordítva dr. Jung Gyula urnak hozzám intézett leveléből közlöm.

A) Eddigelé még nem ismertetett téglabélyegegek.

1

Olvasd: P[editēs] s[ingulares] c[onsularis].

Törött tégl. 5 cm. vastag.

2

Olvasd: P[editēs] sin[gulares]. Törött tégl. 6-5 cm. vastag.

¹⁾ A többi 52 darabon a felsorolt bélyegeknék többszörösei vannak.

3.

P S I G C O S

Olvasd: P[edites] si[n]g[ulares] co[n]s[ularis].

Törött téglá 5 cm. vastag.

A „*pedites singulares*“-t Dáciában ismerjük a katonai okmányok alapján a K. u. 110. és 157 évekből.¹⁾

Ezen téglák már csak azért is igen fontosak, mert eddigelé ismertetve nem voltak.

A *pedites singulares consularis Dacia* helytartója őrségének (Garde) bizonyos nemét képezték, s ezen tartományi praetorianusokról szóló tannal, mely az *Ephemeris Epigraphica*-ban közelebbről előadatik,²⁾ *ezentúl ezen téglabélyegeket is mindig tárgyalni kell, mint történelmi bizonyítékokat.*

Ezen téglák Dáciára nézve egyszersmind specialitást képeznek.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

4.

N S I N G

Olvasd: N[umerus] sing[ularium].

Törött téglá 5 cm. vastag.

5.

N S I N G

Olvasd: N[umerus] sing[ularium].

Törött téglá 3 cm. vastag, párkányos; párkánya 5 cm. magas.

¹⁾ V. ö. Goos összeállításai az *Archiv f. Siebenbürg Landeskunde* XII. 165.

²⁾ *Ephemeris Epigraphica* IV. 401—404. V. ö. Marquardt, *Röm. Staatsverwaltung* II. 2. r. 489.

6.

N SING

Olvasd: N[umerus] sing[ularium].

Egész téгла 40 cm. h. 16 cm. sz. 6. cm. v.¹⁾

7.

LEG XIII AN̄

Olvasd: Leg[is] XIII Ant[oniniana].

Törött téгла 4 cm. vastag. Eddigelé nem lett ismertetve.

B) Még meg nem fejtett téglabélyegek:

(Nova.)

8.

O|ISCIE|9

Törött téгла 4 cm. vastag.

9.

|PCI|9

Törött téгла 3 cm. vastag.

10.

|7CI|9

Részben törött téгла 14 cm. széles, 5 cm. vastag.

¹⁾ Az apulumi maradványok közt a legtöbb téгла ezen bélyeggel van ellátva.

11.

/ PCI E Q

Ebből van két ép téglá; az egyik 27 cm. h. 26. cm. sz. 7 cm. vastag, a másik 28 cm. hosszú, 27 cm. sz. 6. cm. vastag.

A főnebb 8. 9. 10. és 11. számok alatt jelzett téglabélyegekre nézve Dr. Jung Gyula azt tanácsolta nekem, hogy értekezésemben a jeleket csak úgy nyomattassam ki, a hogy a hű másolat azt mutatja és a mint azok valóban vannak, s magyarázatukat bizzam a jövő tanulmányra, mely ezen eddigelé még nem ismertetett téglabélyegek megfejtését valószínűleg már a közel jövőben eszközölni fogja.*)

Dr. Jung megjegyzi azonban, hogy ezeknek megfejtése a négy utolsó betűktől függ. A 8. szám alatti szerint, mely visszafelé olvasandó, tehát: PEIC SING; a 9. 10. és 11. szám alattiaknál az NP-nél az analog N[umerus] P[almyrenorum]-ra emlékeztet; de hogy PEIC miképen olvasandó, azt még ez idő szerint nem tudja.

C) Ritkább téglabélyegek.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

G III X GEL NEM RVA

Visszafelé olvasandó: Leg[io] XIII g[emina] Aur[eli] Men[ander.]
Ismertetve van Sarmizegetusáról, Alsó Varos Viz (Szászváros mellett) és Tordáról, *de Gyulafehérvárról mostanig* még nem ismertette senki. (Corp. inscript. latinar. 1629, 17. hasonlít.)

Egész téglá 21 cm h. 20 cm. 6·5 cm. vastag.

13.

LEG XIII GM
AVR·CAI S

Olvasd: Leg[io] XIII g[e]m[ina] Aur[eli] Cai[u]s.

*) Megjegyzem, hogy a G betű nem oly tiszta a téglabélyegen és inkább C betűhez hasonlít; a megfordított P, S és N ellenben tisztábbak ott, mint e könyvben.

(Corp. inscript. III. 1629, 14.) Már ismertette volt Gyulafehérvárról.

Törött téglá, 5 cm vastag.

14.

LEG XIII G AN

Olvasandó: Leg[io] XIII g[emina] Ant[oniniana].

(Corp. inser. III. 1629, 2.)

Törött téglá 3—4 cm széles, párkánya 5 cm magas.

D) Közönségesebb téglabélyegek.

15.

LEG XIII

Olvasandó: Leg[io] XIII. Cluj National University Library Cluj

Törött téglá 40 cm h. 40 cm sz. 6 cm vastag.

16.

LEG XIII G

Olvasandó: Leg[io] XIII g[emina].

Egész téglá 40 cm h., 14 cm sz., 5 cm vastag.

17.

Egy 39 cm. oldalhosszal bíró négyzet alakú, 5 cm vastagságú téglá, melyen gyakorlatlan kézre mutató írás és rajzolat van a téglának égetése előtt bekarcolva. Az alak egy egyenes állású férfi, jobb kezében pajzsával, baljában az alvezéri háromágú villával, hátán a nyíltartóval, altestén pedig pikkelyes ruhával. — Az alak fölött e szó áll: Herculanus. — Ez is ugyanezen helyről való, de már 1888-ban lett kiásva. Előbb Dr. Temesvári Jánosnak volt birtokában, későbbben átadatott egyesületünknek.

II. Al-fűtési szerkezethez tartozó támoszlopok és melegvezető csövek.

I. Téglákból összerakott oszlopok.

Ilyeneket háromfélét találtunk :

a) Tömör négyzettéglákból. Öt darab egymásra rakott, bő vakolattal ellátott 17 cm. oldalhosszuságúak és 5 cm. vastagságúak ; alap és fedő gyanánt két nagyobb téglát alkalmazva, ezeknek oldalhossza 26 cm., vastagsága pedig 6 cm. Az egész oszlopnak magassága 47 cm. (Rajz III. i-nél a két utolsó.)

b) Tömör kerek téglákból. Hét egymásra rakott, 17 cm. átmérővel és 10 cm. vastagok. Ezek száma tekintélyes, de többnyire alap- és fedőtégla nélküliek ; a közbe rakott vakolattal együtt az egész oszlopnak magassága 73—75 cm. Látszik rajtuk a téglabélyeg nyoma s a mennyre kivehettem NSINC mutatkozik. (Rajz. II. IV. V. XI. a.)

c) Üreges kockatéglák- és lapos négyzetes téglákból. Három üreges, fent és lent nyitott, de vakolattal megtöltött kocka téglát és felváltva 4 lapos négyzetes téglából állanak. Az alap- és fedőtégla a négyzetesből van alkalmazva. A kockás, üreges téglának magassága 17·5 cm., szélessége 17 cm., az oldalfal vastagsága 2 cm. A lapos négyzet alakú téglának vastagsága 4·5 cm., oldalhossza 20 cm. Az egész oszlopnak magassága 70, 71, 72 cm. (Rajz IV. VII. b-nél.)

II. Üreges hengeroszlopok.

Ilyent találunk négyfélét. Ezek alatt és fönt nyitott, és kerekded 2—2 oldalnyílású, égetett agyagból készített csövek, alsó és felső téglalappal ellátva.

a) Magassága 56 cm. a felső nyílás átmérője 15 cm., az alsó nyílás pedig 17 cm. (Rajz III. i-nél az első 7 darab.)

b) Magassága 75 cm., a felső nyílás átmérője 21 cm., az alsó nyílás átmérője 21 cm. (Rajz. XIV. e.)

c) Magassága 79 cm., a felső nyílás átmérője 19·5 cm., az alsó nyílás átmérője 21·4 cm. (Rajz. XIV. e.)

d) Magassága 83 cm., a felső nyílás átmérője 20 cm., az alsó pedig 22 cm. (Rajz. XIV. e.)

III. Falba épített melegvezető csövek.

Ilyen eddigelé háromféle fordult elő lelhelyünkön.

a) Négyyszög alakú (prisma) kis csövek, mindkét végén nyitott,

de vakolattal megtöltve, két egymás ellenében álló oldallapon egy-egy négyszögű 5·5 cm. széles és 14 cm. hosszú nyílással. Ezen négyszögű csőnek hossza 31, 34 cm., két alapéle 15 cm. és váltakozva 2 alapéle 12 cm. hosszú. Lelhelyük a mozaik alatt és a mozaik (Rajz III.) fölötti földben volt.

b) Hengeres csövek. Hossza az egyik végén eltörtnek 27 cm., a felső nyílás átmérője 6 cm., ellenben a kitágultabb részének átmérője 9 cm., alsó része (minthogy letört, nem a vége) 8 cm.

c) Tölcsérhez hasonló cső; egyik vége le van törve. Hossza 19 cm., felső átmérője 7 cm., alsó átmérője 6 cm.

III. Színes vakolat-töredékek.

Festett vakolatot igen szép színekben márványozva, preczkelve, czifra rajzokkal és vonalokkal majdnem minden szobánál nagyobb mennyiségben találtunk. A többi közt egy 4 cm. hosszú és 3 cm. széles vakolatdarabon igen csinosan festett fej van ábrázolva, a fej felső részétől a szájig. Az arcz szőke, fejtakaró fehér, a háttér zöldeskék; van birtokunkban továbbá egy másik 3·5 cm. hosszú és 2·8 cm. széles darab, melyen piros takaróval ellátott barna arcz látható, kékesszürkés háttérben.

Általában a pompejii vörös, világos kék, sárga és szürke színek igen gyakran s túlnyomólag használtattak.

A falfestménytöredékek másolatai a következő közleményekhez fognak csatoltatni.

IV. Padlózatrészek.

Nagy négyszögű téglák, lábas téglák, párkányos téglák; nyolcszögű, hatszögű, négyszögű, pipa- és pisquit-alakú mozaik téglácskák, főképen a III., IV., V., VI. és X. számmal jelölt helyiségeknél találtak.

V. Edények és üvegtöredékek.

a) Egy cserép urna, melynek füle letört, vöröses meglehetősen égetett agyagból, 10 cm. magas, nyílása 7 cm. átmérővel bir, a fenekéé 3·5 cm. Használva nem volt.

b) Csupor, füle megvan, zöldessárgás, kevésbé égetett közönséges agyagból. Magassága 10 cm. Nyílásának átmérője 7·5 cm., a fenekéé 3·5 cm. Használva volt. Találtatott X-nél. (L. a rajzot.)

c) Korsó csorgóval, füle, mely 10 cm. hosszú, megvan; fekete szürkés, kevésbé égetett durva agyagból. Magassága 19 cm. Nyílásának átmérője 10 cm., a fenekeé pedig 7 cm., találtatott a X. számú helyiségnél. Ez is használva volt.

d) Üstalaku cserépedény, füle nem volt, felső karimája körben barázdás; fekete-szürkés, meglehetősen jól égetett agyagból. Magassága 12·5 cm., nyílásának átmérője 13 cm., a fenekeé 6 cm. Használva volt s találtatott a X-el jelölt helyiségnél.

e) Szűknyakú, palaczkalakú cserépedény, füle hiányzik; fekete-szürkés, jól égetett agyagból. Magassága 16 cm., szájának átmérője 2·5 cm., hasas részének átmérője 14 cm., a fenekeé 5 cm. Használva volt, a X-ik számmal jelölt helyen találtuk.

f) Kétfülű korsó-töredék (amphora). Megvan belőle a felső rész, egy egész fül és vele összefüggésben az öblös részből egy darab a hozzá tartozó többi darabok már össze nem illeszthetők. Finom, jól égetett vöröses agyagból készült. Szájának átmérője 8 cm, fülének a könyök fölötti része 6 cm., alatti része pedig 15 cm., hosszú; az edény a fül alatti átmérője 9·5 cm. A meglévő résznek hossza 18 cm., miből itélve az egész amphorának magassága 50—60 cm. lehetett. Használva volt (bort szoktak a rómaiak abban tartani.) Találtatott a X-el jelölt helyen.

g) Üvegtányér töredéke, pohár és más töredék. Igen szép tiszta üveganagyból, csillámos, pikkelyes leválással és szivárvány színjattékkal.

VI. Bronztárgyak.

Bronz-tárgyat — fájdalom — nagyon keveset találtunk, s így azoknak meghatározását és leírását későbbi időre hagyom.

VII. Vastárgyak.

Meglehetősen számban találtunk vastárgyakat is, melyeknek ismeretése azonban későbbre marad.

VIII. Lámpa.

Egy finom vörös agyagból készült három ágú és három nyílású igen csinos lámpát találtunk a XIV. számmal jelölt helyen. Hossza 15 cm., szélessége az öblös részén 8 cm., feneke pedig 3 cm. átmérőjű; használva nem volt.

IX. Gipsz-tárgyak.

Igen nagy mennyiségben találtunk többnyire szép kivitelű párkányzatdarabokat. Némely párkányzat-darabnak háta 8 cm., felső szélessége 6 cm., az alsóé pedig 1 cm. Derékszögű lépcsőzetűek, vagy domboru hosszvonalakkal, szép féldombor kivitelű virágfüzérrel (Guirlande) stb. E gipsz-díszitmények, melyek dor-stylra emlékeztetnek, főképen az I. III. IV. és VI. számmal jelölt helyeken fordultak elő.

X. Pénzek.

Eddig találtunk 4 drb. római ezüst és 1 drb. bronz-pénzt Marcus Jul. Philippus (Arabs) római császár idejéből (K. u. 244—249.) Érdekesek ezen pénzek már csak azért is, mert éppen ezen római császár pénzverő hivatalt állított fel K. u. 247-ben Apulumban. ¹⁾ Lehetséges tehát, hogy ezen pénzdarabok itt verettek.

(A föld felsőbb rétegeiben talált magyar pénzeket és egyéb tárgyakat most tekinteten kívül hagyom; majd később szó lesz ezekről is.)

XI. Basrelief-forma tárgyak.

a) Találtunk ²⁾ egy darab homoru cserepet, melynek félkörű zárólapján meglehetősen csinos kivitelű fej van; alapvonala 16 cm. hosszú, a szemek táján 14 cm. széles és 10 cm. magas.

b) A X-ik számmal jelölt helyen két igen becses és érdekes ezüst táblának részeire (talán fogadmányi táblák voltak) akadunk.

Az egyik táblának majdnem egész fele megvan, magassága 13 cm. és valószínű szélessége (ha a rajta levő alak tengelye a tábla középvonalára esett) 10 cm., vastagsága 1—2 millimeter.

Az egyik tábla bal szélén van egy az egész hosszát elfoglaló oszlop. Az oszlop fején pedig jobbra-balra egy-egy csigavonal létezik, mely dor-izlésre emlékeztet, az egész oszlop széles körültekert szalaggal és a közepe táján ismét csigavonalakkal van díszítve. Ehhez közel van egy körülbelül 10 cm. magas női alak, fürtös haja és a homlok jobb oldala, továbbá az igen szép kifejezéssel bíró arc egészen, a nyaknak pedig, mely utólagosan lett aransodronynyal feldíszítve,

¹⁾ Lásd: Az alsófehérmegyei tört. régész. és term. egyesület II-ik évkönyve 57 lapján. „Apulum“, írta Király Pál.

²⁾ Pájer Arpád főgymn. tanuló találta ásatásunk területén közel a VI-tal jelölt helyhez.

csak egy része van meg. A nyak mellett a táblában van két lyuk furva és az arany sodrony azon átdugva a tábla hátoldalán összekapcsolva; a jobb váll egészen, a bal csak részben van meg; innen kezdve hiányzik a törzsnek melle és alsó része a csipőig, inntől megvan az egész bal része, még a láb is. Köntöse igen szép ránczokban van szedve.

A másik tábla mindenesetre az előbbinek párja, ugyanazon anyagminőségű, s bizonyára ugyanazon nagyságu lehetett. Az oszlop itt egyenesen lefelé menő vonalakkal és körül tekeredző vékony vonalakkal van diszítve.

A tábla középső részén van egy férfi alak, melynek alteste a köldöktől mindkét lábtőig egészen meg van. Látható továbbá a jobb karnak egy része a kézzel, melyben egy madárhoz hasonló tárgyat tart, s pedig úgy, hogy a nyakát fogja, a madár feje a kéz fölött, teste a kéz alatt van; a két szárny és a farktollak meglehetősen kivehetők. Ugyanezen madár alatt, a férfi alak jobb lábánál foglal helyet egy kutyához hasonló állat, (feje hasonlít kevésbé egy madáréhoz,) melynek szája a kézben tartott madár felé irányul s szeme oly élénk, mintha a zsákmányra vágódással pillantana.

A férfi alak egészen meztelen, a köldöktől felfelé való rész egészen hiányzik. A kivitel itt is oly szép részletes, hogy az újjakon még a körömök is láthatók.

A fönnebb jelzett táblarészleteken kívül van még több darabocska is, melyeknek összeillesztése azonban nem sikerül.

Ezen érdekes lelet hű másolatát társulatunk jövő évkönyvében — mint mellékletet — közölni fogjuk és ezzel „valete!”

III.

GYULAFEHÉRVÁR KÖRNYÉKÉNEK FAUNÁJA.

Harmadik közlemény.

Írta:

Dr. CSERNI BÉLA

FŐGYMN. R. TANÁR.

Gyulafehérvár faunájáról az idéni évkönyvben csak kis részletet adhatok az eddig megjelent enumerációim folytatásául, mert a vidékünkön előforduló emlős állatokról már közzétett névsor azokat majdnem teljes számban feltüntette, úgy hogy alig lesz még néhány emlős állatunk, mely még nem észleltetett vagy fel nem jegyeztetett volna.

A nálunk előforduló madarokról összeállított névsor hasonlóképen majdnem egészen s teljesen felöleli a madár állományt, s így a második közleményem megjelenése után csak is egy új madarat észleltem, mely a jegyzékbe még fel nem volt véve.

Hogy a mi madaraink névjegyzéke csakugyan majdnem teljes, azt bizonyítja még azon körülmény is, hogy Alsófehérmegye alispánja, Csató János veterán ornithologus, „Über den Zug, das Wandern und die Lebensweise der Vögel in den Comitaten Alsófehér und Hunyad“ című művében számos esztendő alatti megfigyelése után mindkét megyéről 280 madárfaj van felsorolva, míg az én két előbbi közleményemben már 214 faj van felvéve.

Természetes, hogy a mi vidékünkön kevesebb madárfaj fordul meg, mint a két megyében összevéve; miért is névsorom a 214 faj feljegyzése után a kimerítéshez közel áll.

Összehasonlítván a közleményeimben felsoroltakat a Csató János ur említett művében jelzett adatokkal, úgy találtam, hogy az általam észlelt és feljegyzett 214 faj közt csak 14-ről nincsen említés téve Csató úr könyvében.

Ezek közt van 5 olyan faj, melyeket vándorláskor itteni vadászok észleltek és részben lőttek is; továbbá 9 olyan faj, melyek házakban ápoltatnak; tehát csak is a kép teljessége miatt helyeztettek a többi közzé; de az ilyeneket ezentúl mindig csak függelékképpen fogom csatolni a szabadban előfordulók névjegyzékéhez.

Ezen összehasonlításnál kitűnt továbbá, hogy két madárnév helyreigazítást kíván, mit azonnal meg is teszek. A II. évkönyvben 770. szám alatt felsorolt *Parus borealis*, Bonaparte helyett olvasandó *Poecile lugubris*, Natt. és *Milvus parasitus*, Lesson helyett olvasandó *Milvus regalis*, Csató.

Miután a nagytömegű rovar-készlet még rendezés alatt áll, a rovar-világból az idén csak 80 bogárfajt sorolok fel.

Pókokról az idén nem adhatok névjegyzéket, mert Dr. Chyzer Kornél zempléni megyei tudós főorvos úr, ki szívesen elvállalta volt azelőtt is pókjaim felülvizsgálását, mostanig sokirányú tudományos működése miatt akadályozva volt az idén hozzá beküldötteknek felülvizsgálására vonatkozó becses véleményét velem közölni.

Kutatásaim ezentúl főképen az ízeltlábuak ezer meg ezer fajának kifürkészése felé fognak irányulni, szintúgy a férgeket és a vég-lényegeket ezentúl több figyelemben fogom részesíteni.

Mielőtt az idén gyűjtött fajok felsorolásához fognék, kötelességemnek tartom előbb az eddigi két közleményemre vonatkozó bírálatokról említést tenni s pedig főképpen azért, hogy az azokban, már t. i. az általam közlöttekben előforduló csekély számú hibák ezennel és egyúttal helyre is legyenek igazítva. Közleményeimet első sorban Dr. Bálint Sándor kolozsvári muzeumi őrségéd bírálta meg a muzeum-egyleti értesítőben.*

Bírálata, habár úgy kezdi: „Dr. Cserni Béla gyulafehérvári főgymn. tanár egymás után két, *nagy buzgalommal összeállított enume-rációt tett közzé*, melyek Gyulafehérvár környékének eddigelé ismeretes faunájának lehetőleg teljes képét igyekeznek nyújtani. stb“ és habár a közlött 980 állatfajból csak 17 ellen van kifogása vagy gyanuja, azért még is meglehetősen keményen folyt ki a tinta szakavatott kezekkel vezetett tollából, különösen az első közlemény ellen; a másodikat pedig az első fölött dicsérőleg kiemeli, mi nagy vizsgálat-somra szolgált.

Miután az elmúlt nyáron szerencsém volt Dr. Bálint Sándor urral személyesen találkozhatni Kolozsváron, hol munkámat és kritikáját tüzetesen megbeszéltek és közös célunkkal: „*a tudománynak használni*“ tisztába jöttünk; ennél fogva, eltekintve bírálatának megítélésétől, e helyen csak őszinte és barátságos köszönetemet fejezem ki neki a miatt, hogy szíves volt munkámat beható figyelmével szerencsételtetni és csak egyszerűen közlöm nagyrésztben jogosult helyreigazításait a végett, hogy azokról olvasóim is tudomást szerezhessenek:

---

* Értesítő az erdélyi muzeum-egylet orvos-természettudományi szakosztályából. 1890. Természettud. szak. I. füz. 101—105. l.

Az első évkönyvben 37. folyószám alatti *Spermophilus citillus*, Blasius; a 34. sz. a. *Mustella lutreola*, Linné; a 42. sz. a. *Mus rattus*, Linné; a 194. sz. a. *Doboya elengans*, Gray; a 201. sz. a. *Bufo calamita*; a 211. sz. a. *Xiphias gladius*, Linné; a 268. sz. a. *Helix nemoralis*, Linné; a 270. sz. a. *Helix ericetorum*, Müll.; a 271. sz. a. *Helix lapicida*, Linné; a 277. sz. a. *Clausilia biplicata*, Müll.; a 282. sz. a. *Limax variegatus*, Müller; a 744. sz. a. *Freia elegans*, Clap; a 331. sz. a. *Oryctes nasicornis*, Linné kihagyandók. A 185. sz. a. *Lacerta crocea*, Wolf helyett olvasandó *Lacerta vivipara* Jacqu. A 326. sz. a. *Lethrus apterus*, Laxm.; a 240. sz. a. *Solea vulgaris*, Linné kétesek. *

Közleményeiről a második bírálatot Ormay Sándor beregszászi főreáliskolai igazgató úr írta az „Ujabb adatok Erdély bogárfaunájához“ című füzetében **, ki ezentúl egyszersmind szíves lesz bogár-gyűjteményeimet fölülvizsgálni. Fogadja meleg köszönetemet azon szíves figyelméért, melylyel munkámat kíséрни szíveskedett.

A 160 bogárfajból 11-et kifogásol; az illető tételeket a szükséges helyreigazítás végett e helyen beiktatom:

A névjegyzékből gyanusok: A 306. sz. a. *Carabus auratus*, L. 311. sz. a. *Ditiscus latissimus*, L. 325. sz. a. *Geotrupes Typaeus*, Leach; 359. sz. a. *Dycerca berlinensis* Herbst. 840. sz. a. *Carabus cancellatus*, Ill. 918. sz. a. *Isidus Morelii*, Rey. 928. sz. a. *Chilotoma erythrostoma*, Fald. 931. sz. a. *Carabus cancellatus v. nigricornis* Dej. Egészen törlendők: a 842. és 844. sz. alattiak. A 893. sz. a. *Elater murinus* L. helyett olvasandó *Lacon murinus* Linné.

De itt is nagy vizsgálatomra szolgált azon körülmény, hogy az általam beküldött bogarak átvizsgálásából Ormay Sándor ur azon meggyőződésre jutott, hogy a *Carabus Marusii*, Bielz a *Carabus Hampei*, Küst. és a *Carabus Rothi v. aequistriatus* Kr. között áll és hogy ezen válfaj a Maros középső folyásához ragaszkodik; tehát főképen Gyulafehérvár és N.-Enyed közti vidéken előfordul.

Erre nézve Ormay Sándor ur a felemlített füzet 84. lapján a következő, vidékünket különösen érdeklőt írja:

„Dr. Cserni Béla szíves volt „Gyulafehérvár“ lelethelylyel nagyobb számban megküldeni a *Carabus Hampei* azon szép, nagy vál-

* Ezen ügyben majd későbbben még hozzá fogok szólni.

** Megjelent: Budapest, 1890.

tozatát, melyet N.-Enyed tájáról már 1888-ban közöltem, és mely kiváló nagysága, valamint durvább, következőképpen kevesebb számú (16.) rovatkái által tér el a *typicus Hampei*-től. Ez érdekes alak átmenetnek tekinthető a *Hampei* Küst és a *Rothi v. aequistritatus* Kr. között, de az előbbihez közelebb áll, mert a szárnyfedőkön csak minden negyedik köztérce szakadozott, míg a közbeesők épek, a rovatkák durván pontozottak, továbbá a hímeknél fényes-fekete a nőstényeknél homályos-fekete szárnyfedők élénk kék szegélylyel vannak körítve. (Egy n.-enyedi példánynál a szegély zöld színbe játszik.) A lelet-helyekből következtetve biztosra veszem, hogy Bielz ezen alakot értette a v. Marusii alatt, de miután minden jellegzés hiány csak nevén említi, ajánlom a következő jellegzés elfogadását:

Nagyobb testalkattal, mint Hampei, Küst, durvább s ennél fogra kevesebb (16) rovatkával v. Marusii, Bielz.

Ugy látszik, hogy a *C. Hampei* ezen válfaja a Maros középső folyásához ragaszkodik. — Gyulafehérvártól délkeletre, u. m. Szeben-, Küküllő- és Fogarasmegyében a *Rothi* válfajai lépnek előtérbe, míg keletre (Udvarhely, Brassó) *incomptus*, Kr. N.-Enyedtől pedig északra a *Hampei*, Küst. jut uralomra. Szamosújvár táján már csak ez utolsó található az *aurosericeus*, Kr. társaságában.

Minden kezdet nehéz, nehéz főképen azon vidéki vizsgálóra nézve, ki vidékének nem csak egyes állatosztályának tanulmányozását tűzi ki magának céljául, hanem vidékének még nem létezett egész természetrajzát óhajtja megalapítani, mert lépten-nyomon a legkülönbözőbb akadályokkal kénytelen küzdeni és többnyire egymagára áll a rengeteg anyagtömeg közepette minden közvetlen támogatás és kellő segédeszköz nélkül.

De kitartás és lelkesült buzgalom, valamint a szigorú, de egyúttal tárgyilagos és igazságos bírálók közreműködése sokat lendíthet a céloom gyanánt kitűzött úgyön.

Ismételve megjegyzem még végül, hogy az előttünk fekvő évkönyvben felsorolt bogarakat Ormay Sándor igazgató úr volt szives felülvizsgálni és hogy az egyes fajok után kitett jel (!) annyit teszen, mint magam gyűjtöttem és gyűjteményemben megvan.

A) **Aves.** (Madarak.)**Raptatores.** (Ragadozók.)

981. * *Pernis apivorus*, Linné. Az 1889-ki okt. 19-én Kisfalud közelében lövetett. Tiszt. Totoján ottani lelkész úr Szentmihály János tanárnak küldötte, ki kitömté. (Sz. gyűjt.)

B) **Insecta.** (Rovarok.)**Coleoptera.** (Bogarak.)I. *Bembidiitae.*

982. *Elaphrus aureus*, Müller. Kertekben moh és falombok alatt (!).
983. *Bembidion littorale*, Oliv. Fagyökereken (!).

II. *Harpalitae.*

984. *Diachromus germanus*, Linné. Kövek alatt füves helyeken (!).
986. *Anisodactylus binotatus*, Fabr. Kövek alatt (!).
986. *Harpalus rubripes*, Duft. Száraz porondos helyeken (!).
987. *Harpalus flavicornis*, Dej. Szántókon (!).
988. *Harpalus serripes*, Quens. Szántókön (!).
989. *Harpalus anxius*, Duft. Kertekben fűveken (!).
990. *Harpalus modestus*, Dej. Szántókon (!).
991. *Amara similata*, Gyll. Kertekben füves helyeken (!).
992. *Amara apricaria*, Payk. Szántókon (!).
993. *Argutor interstinctus*, Sturm. Kertekben moh alatt (!).
994. *Agonum Mülleri*, Herbst. Homokos parton (!).

III. *Colymbetidae.*

995. *Agabus bipustulatus*, Linné. Álló vizekben (!).
996. *Colymbetes fuscus*, Linné. Álló vizekben (!).

IV. *Hydaticidae.*

997. *Hydaticus seminiger*, Degeér. Mocsárookban (!).

V. *Hydrophilidae.*

998. *Hydrophilus aterrimus*, Eschsch. Állóvizekben (!).

* Az 1889-ki évkönyvben közlöttek folyószáma nak folytatása.

VI. *Dermestidae.*

999. *Attagenus piceus*, Oliv. Házakban, főképen éléskamrákban (!).
 1000. *Attagenus pellio*, Linné. Házakban, de növényeken is (!).
 1001. *Tragoderma versicolor*, Creutz. Növényeken (!).
 1002. *Anthrenus scrophulariae*, Linné. Növényeken (!).

VI. *Cistelidae.*

1003. *Byrrhus fasciatus*, Gyll. Réteken. napos helyeken, száraz árkokban (!).

VIII. *Histeridae.*

1004. *Hister quadrimaculatus*, Linné. Ganéjban (!)
 1005. *Hister cadaverinus*, Hoffm. Döglött állatokban és ganéjban (!).
 1006. *Saprinus nitidulus*, Payk. Ganéjban, rothadó gombákon (!).
 1007. *Saprinus corjungens*, Payk. Ganéjban (!).

IX. *Lucanidae.*

1008. *Lucanus cervus*, (v. *capreolus*) Sulz. Odvas cserfákban, esténként gyakran röpülnek az utcákra is (!)

X. *Scarabaeidae.*

1009. *Teuchestes fossor*, Linné. Ganéjban (!).
 1010. *Onthophagus oratus*, Linné. Ganéjban (!).
 1011. *Onthophagus coenobita*, Herbst. Ganéjban (!).
 1012. *Onthophagus vacca*, Linné. Ganéjban (!).
 1013. *Onthophagus Amyntas*, Oliv. Ganéjban (!).
 1014. *Caccobius Schreberi*, Linné. Ganéjban (!).
 1015. *Aphodius varians*, Duft. Ganéjban (!).
 1016. *Aphodius granarius*, Linné. Ganéjban (!).
 1017. *Aphodius fimetarius*, Linné. Ganéjban (!).
 1018. *Aphodius tristis*, Panz. Ganéjban (!).
 1019. *Acrossus luridus*, Payk. Ganéjban (!).
 1020. *Colopterus erraticus*, Linné. Ganéjban (!).
 1021. *Eupleurus subterraneus*, Linné. Ganéjban (!).
 1022. *Melinopterus prodomus*, Brahm. Tehénganéjban (!).
 1023. *Rhizotrogus aequinoctialis*, Herbst. Legelőkön (!).

1024. *Cetonia hungarica*, Herbst. Növényeken (!).
 1025. *Cetonia marmorata*, Fabr. Cser- és fűzfákon (!).

XI. Elateridae.

1026. *Athous porrectus*, Thoms. Növényeken (!).

XII. Cantharidae.

1027. *Cantharis fusca*, Linné. Ernyős virágokon és gabonán (!).
 1028. *Cantharis rustica*, Fallén. Gabonán (!).
 1029. *Cantharis livida*, Linné. Gabonán (!).
 1030. *Rhagonycha fulva*, Scop. Gabonán (!).
 1031. *Drilus concolor*, Ahr.

XIII. Cleridae.

1032. *Corynetes coeruleus*, Degeer. Döglött állaton!

XIV. Tenebrionidae.

1033. *Pedinus femoralis*, Linné. Kövek alatt.

XV. Alleculidae.

1034. *Podonta nigrita*, Fab.

XVI. Meloidae.

1035. *Meloë decorus*, Brandt. Utakon, füves helyeken (!).
 1036. *Meloë brevicollis*, Panz. Utakon, füves helyeken (!).
 1037. *Meloë cicatricosus*, Leach. Utakon, füves helyeken (!).

XVII. Curculionidae.

1038. *Phyllobius piri*, Linné. Az erdőben cserjéken (!).

XVIII. Cerambycidae.

1039. *Callidium violaceum*, Linné. Az álczák régi fatörzsökben és fán, a bogarak virágokon (!).
 1040. *Callidium variabile*, Linné. Cserfák kérge alatt, farakások alatt (!)
 1041. *Hylotrupes bajulus*, Linné. Korhadt fákban, farakások közelében (!)

1042. *Cerambyx heros*, Scop. Odvas cserfákban, cserfák közelében (!).
 1043. *Dorcadion fulvum*, Scop. Utakon, falakon és kopár hegyeken (!).

XIX. *Crysomelidae.*

1044. *Lema cyanella*, Linné. Álczája füveken ; különféle növényeken (!).
 1045. *Crioceris XIV-punctata*, Scop. Különféle növényeken az erdőben (!).
 1046. *Crioceris XII-punctata*, Linné. Különféle növényeken az erdőben (!).
 1047. *Clytra quadripunctata*, Linné. Apróbb növényeken, cserjék és fákon is (!).
 1048. *Colaphus Sophiae*, Schaller. *Sisymbrium Sophia-* és *Raphanus raphanisticum*-on (!).
 1049. *Gastrophysa polygoni*, Linné. Különféle *Rumex*-fajokon (!).
 1050. *Timarcha violaceo-nigra*, Degeer. Kövek alatt füves helyeken (!).
 1051. *Timarcha rugulosa*, H. Schäff. Kövek alatt füves helyeken (!).
 1052. *Crysomela fastuosa*, Linné. Ajakosakon, csalántéléken, *Galeopsis tetrahit*-on (!).
 1053. *Crysomela menthastris*, Suffr. Ajakosakon, *Galeopsis versicolor*-on (!).
 1054. *Crysomela staphylea*, Linné. Csalánféléken (!).
 1055. *Phytodecta fornicata*, Brüggm. Luczernán, fákon (!).
 1056. *Plagiodera versicolora*, Laich. Fűzfákon, nyárfákon (!).
 1057. *Phyllodecta vitellinae*, Linné. Különféle cserjéken (!).
 1058. *Lochmaea copreae*, Linné. Különféle cserjéken, fákon (!).
 1059. *Agelastica alni*, Linné. Égerfákon a vársánczokban (!).
 1060. *Psylliodes dulcamarae*, Koch. Repezféléken (!).

XX. *Coccinellidae.*

1061. *Exochomus IV-pustulatus*, L. Különféle cserjéken !

IV.

GYULAFEHÉRVÁR KÖRNYÉKÉNEK FLÓRÁJA.

Harmadik közlemény.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Írta:

Dr. CSERNI BÉLA,

FŐGYMN. R. TANÁR.

Már az 1865-ik évtől kezdve, azaz huszonöt esztendő óta gyűjtöttem a környékünkön előforduló növényeket; ez irányu működésemet azonban különböző körülmények miatt főképen régebbi időkben gyakran félbeszakasztottam. De 1878. óta körülményeim a növénygyűjtésre nézve kedvezőbbé alakulván, többször tettem kirándulást, miért is a meglehetősen nagytömegű növényanyagának rendezése után már az 1879-ik évi gymnasiumi programmban „Gyulafehérvár és környékének növényzete“ czim alatt az első enumeratiót közzé tettem.

Akkor csak is általam gyűjtött virágos és virágtalan edényes növényeket közöltem. Szám szerint akkor 589 faj volt felvéve.

Nagy örömmre és buzdításomra szolgált az, hogy dr. Simonkai Lajos a növénytanban korszakot alkotó művében* szerény munkácskámát és a megszemlélt növénygyűjteményemet forrásainak egyikül felhasználta.

Ezen idő óta szabad időmet, mennyire csak lehetett, botanikai kirándulásokra fordítottam, s bátran mondhatom, nem minden eredmény nélkül.

Az 1882-ki nyáron találkozván dr. Simonkai Lajos aradi tanárral, vidékünk flóráját még fokozottabb buzgalommal kutattam, s főleg nevezett tisztelt collegám kitartásra buzdító felbátorításának sokat köszönhettem, mert az 1879-ki évben megjelent volt első enumerációmban itt-ott előforduló tévedéseket helyre hozatva, az 1888-ki évben ugyancsak tanintézetünk értesítőjében a teljesen átdolgozott és az újabban talált növények feljegyzésével, valamint dr. Simonkai említett munkájából meg a más gyűjtők által vidékünkön talált növények névsora felvételével tömegesen megszaportított második enumerációmát kiadhattam.**

---

* Erdély edényes flórájának helyesbített foglalata. A kir. magy. természettudományi társulat megbízásából írta dr. Simonkai Lajos. Budapest, 1886.

** „Gyulafehérvár és környékének flórája“ czim alatt.

Ezen enumerációba az edényes növényeken kívül felvettem még az általam talált sejtes virágtalanoknak névjegyzékét is.

Ezeknek folytán vidékünkön felkutatott és gyűjtött növények száma volt 984 edényes és 68 sejtes, összesen 1052 faj.

Nagy befolyással volt reám nézve még tisztelendő Barth József hosszúaszói év. luth. lelkészszel való találkozásom, ki elsőrangú botanikus Erdélyben, s a vele tett kirándulás kedves emlékeim közé sorozvák.

Az ezen harmadik enumerációban közlött növények közül egyetlen sincs idegen forrásból felvéve, ezeket mind magam gyűjtöttem és gyűjteményemben megvannak az előbbiekkal együtt.

Az 1888-ki év óta az edényes növények száma 136-tal felfozaporodott, s így flóránk most 1120 edényes és 68 sejtes faj által van képviselve.

Van gyűjteményemben ezeken kívül még számos növény példány, főképen a pázsitfélék és a sejtesekből, melyeknek névsorát azonban csak a teljes és biztos meghatározás és felülvizsgálás után fogom közölni.

Ha tekintethe vesszük, hogy egész Erdélyből eddig 2283 edényes növényfajot ismerünk, akkor méltán monthatjuk, hogy vidékünk, melyről most már 1120 edényes faj van felmutatva, igen gazdag; mert az Erdélyből ismeretes növényeknek majdnem felét teszik ki.

Igen érdekes és flóránkra nézve fölötte jellemző eredményre jutunk, ha azt más országokéval, például az ausztriai három örökös tartományéval összehasonlítjuk. Az eredmény az leendő, hogy sok növény, mely nálunk található, ott elő nem fordul; sőt vannak vidékünkön olyan fajok is, melyek csupán Erdélyben és eddigelé semmi más helyen nem találtattak. *

Legyenek itt felemlítve azon fajok, melyek például a mi vidékünkön jól diszlenek, ellenben az ausztriai tartományokban hiányzanak vagy legalább eddig föl nem fedezhették. **

Ilyenek 1. *Viola Jodii*, Janka. 2. *Dianthus compactus*, Kit. 3. *Dianthus Marisensis*, Simk. 5. *Linum nervosum*, W. K. 5. *Tilia Tomentosa*, Mönch. 6. *Geranium divaricatum*, Ehrh. 7. *Acer Tataricum*, L. 8. *Genista Mayeri*, Janka. 9. *Cytisus albus*, Haequet. 10. *Cytisus*

* Ezekkel szemben természetesen vannak az említett tartományokban olyan fajok is, melyek Erdélyben és így nálunk is hiányzanak.

** Ezeknek ismerete a növénycserélőkre nézve igen fontos és hasznos.

leucotrichus, Schur. 11. *Cytisus Aggregatus*, Schur. 12. *Ononis pseudohircina*, Schur. 13. *Trifolium Pannonicum*, Jaqu. 14. *Astragalus dasyanthus*, Pall. 15. *Vicia Biebersteinii*, Bess. 16. *Lathyrus Hallersteinii*, Baumg. 17. *Saxifraga luteoviridis*, Schott. 18. *Seseli rigidum*, W. K. 19. *Seseli gracile*, W. K. 20. *Ferulago silvatica*, Bess. 21. *Peucedanum Rochelianum*, Heuff. 22. *Telekia speciosa*, Schreb. 23. *Tanacetum macrophyllum*, W. K. 24. *Anthemis Triumfetti*, All. 25. *Doronicum Hungaricum*, Reichb. 26. *Senecio papposus*, Reichb. 27. *Xeranthemum cylindraceum*, Smith. 28. *Cirsium furiens*, Griseb. 29. *Carlina brevibracteata*, Andrae. 30. *Centaurea Austriaca*, Willd. 31. *Centaurea triniaefolia*, Simk. 32. *Melampyrum Bihariense*, Kern. 33. *Melissa Hungarica*, Simk. 34. *Melissa intermedia*, Baumg. 35. *Ajuga Laxmanni*, Lin. 36. *Rumex Bihariensis*, Simk. 37. *Rumex confusus*, Simk. 38. *Thesium diffusum*, Andr. 39. *Crocus Banaticus*, Gay. 40. *Iris Hungarica*, W. K. 41. *Juniperus Sabina*, Linné.

Csupán csak Erdélyben endemikusok és környékünkön is előfordulók: 1. *Viola Joói*, Janka. 2. *Dianthus compactus*, Kit. 3. *Dianthus Marisensis*, Simk. 4. *Genista Mayeri*, Janka. 5. *Lathyrus Hallersteinii*, Baumg. 6. *Saxifraga luteoviridis*, Schott. 7. *Senecio papposus*, Reichb. és 8. *Cirsium furiens*, Griseb.

Jeleznem kell e helyen még azon kedvező körülményt is, hogy az Erdélyben eddig csak három lelhelyről ismert *Himanthoglossum hircinum*, Spreng igen ritka havasi növényt én találtam először és pedig nyolcz példányban, melyek közül netaláni szaporodás végett, három silányabbat a lelhelyen hagytam.

A gyűjtött öt példányból három van a gyűjteményemben; egyet nagyságos Csató János királyi tanácsos alispán, és egyet tisztelendő Barth József lelkész urnak küldöttem mély tiszteletem jeléül. Mind két példány teljesen üde állapotban vala. E küldeménynek Erdélyben és azontúl is széles körökben ismert veterán és elsőrangú botanikusok igen örvendettek.

Egy még teljesen fel nem virágzott példányt otthon eszerébben ápoltam f. é. jul. 10-től aug. 12-ig, midőn mint egészen kivirágzottat lemetszettem, gumóit a földben hagyván jövő évi észlelések számára.

Nem csalatkoztam; mert október 14-én már az első levelet hajtotta, mely mai napig (november 6-án) már 8 cmnyire nőtt fel.

Ezen érdekes növény fejlődését szakadatlanul észlelem és pontos

feljegyzéseimből majd e növény életére vonatkozó adatokat összegyűjtve, annak idején közzéteendem.

Végül kedves kötelességet vélek teljesíteni, midőn e helyen is tkts Nagy József várbeli gyógyszerész unak, ki kirándulásaimban hű és élesszemű kísérőm volt, szives támogatásáért legmelegebb köszönetemet nyilvánítom.

Megjegyzés: E jel (!) annyit tesz, mint „magam szedtem“ és gyűjteményemben van.

* * *

I.

Phanerogamae. — Virágosak.

A) Dicotyledoneae. — Kétszikűek.

a) Dialypetale. — Sokszirmuak.

1. Ranunculaceae, Juss.

- 985.* *Clematis integrifolia*, L. A Rozsamál feletti dombokon. A Sajgó dombjain. A Bilakon (!).
 986. *Thalictrum collinum*, Wallr. A Puszkaporos toronynál (!).
 987. *Thalictrum majus*, Crantz. A Mamut alatti erdőben (!).
 988. *Pulsatilla nigricans*, Störk. A Nagyökrös dombjain (!).
 989. *Anemone ranunculoides*, L. A Mamuton (!).
 990. *Adonis vernalis*, L. Az Emmaus alatti dombon. A Mamuton (!).
 991. *Ranunculus Lingua*, L. A Kutyamál mellett levő Téglavetőnél (!).
 992. *Ranunculus polyanthemos*, L. A Mamut tetején (!).
 993. *Ranunculus bulbosus*, L. A Mamut tetején füves helyen (!).
 994. *Ranunculus scelerantus*, L. A Czigánytóban (!).
 995. *Ranunculus arvensis*, L. A szőlők alatti szántókon (!).
 996. *Nigella Damascena*, L. Kertekben (!).

II. Fumariaceae, DC.

997. *Corydalis cava*, L. A Mamuton (!).
 998. *Corydalis formosa*, Pursch. Kertekben (!).
 999. *Fumaria Schleicheri*, Soy-Will. A vársánczokon. Utak mellett (!).

* Az 1888-ik évben megjelent enumerációmban közlöttek folyószámának folytatása.

III. *Cruciferae*, Juss.

1000. *Nasturtium officinale*, R. Br. A vár melletti csermelyben (!).
 1001. *Cheirantus Cheiri*, L. Kertekben (!).
 1002. *Arabis hispida*, Mygind. A Kecskető alján (!).
 1003. *Hesperis runcinata*, W. et K. A Bilakon (!)
 1004. *Hesperis inodora*, L. A Bilakon (!).
 1005. *Sisymbrium Sophia*, L. Parlag helyeken a város körül (!).
 1006. *Erysimum cheiranthoides*, L. Szántókon (!).
 1007. *Erysimum hieracifolium*, L. Az Ompoly mellett (!).
 1008. *Brassica elongata*, Ehrh. Mindszent határán (!).
 1009. *Alyssum calycinum*, L. A Szentmihálykő alján (!).

IV. *Violaceae*, DC.

1010. *Viola saxatilis*, Schmidt. A Csákyakő alján (!).

V. *Silenaceae*, DC.

1011. *Gypsophila muralis*, L. Szántókon, utak mellett, kőfalakon (!).
 1012. *Silene venosa*, Gilibert. A mamut északnyugati oldalán (!).

VI. *Paronychiaceae*, St. Hil.

1013. *Herniaria glabra*, L. A Bilak északi oldalán, Vajasad közelében (!).

VI. *Tamariscaceae*, Desv.

1014. *Myricaria Germanica*, L. A Csákyakő alján. Ompolyitza és Tótfalu közt (!).

VIII. *Tiliaceae*, Juss.

1015. *Tilia tomentosa*, Moench. A csákyakő alján (!).

IX. *Geraniaceae*, DC.

1016. *Geranium divaricatum*, Ehrh. A Mamut alatti erdőben (!).

X. *Leguminosae*, Juss.

1017. *Genista Mayeri*, Janka. A Maros mellett puszta helyeken (!).
 1018. *Cytisus nigricans*, L. A Mamut alján. Az Emmaus feletti dombon. A Bilakon (!).

1019. *Cytisus aggregatus*, Schur. A Mamut alján (!).
 1020. *Anthyllis polyphylla*, Kit. A Bilakon (!).
 1021. *Dorycnium herbaceum*, Vill. A Kisökrös dombjain. A szőlők feletti dombokon. A Csáklyakő alján (!)
 1022. *Vicia Craca*, L. A Mamut alján (!).

XI. *Rosaceae*, Juss.

1023. *Rubus Idaeus*, L. Kertekben. A Csáklyakő alján (!).
 1024. *Fragaria elatior*, Ehrh. Kertekben. A Csáklyakő alján (!).
 1025. *Potentilla obscura*, Willd. A Mamut alján (!).
 1026. *Potentilla rubens*, Crantz. A Mamut alján (!).

XII. *Saxifragaceae*, DC.

1027. *Ribes Uva-crispa*, L. Kertekben (!).
 1028. *Ribes rubrum*, L. Kertekben (!).

XIII. *Umbelliferae*, Juss.

1029. *Petroselinum sativum*, Hoffm. Kertekben (!).
 1030. *Pimpinella magna*, L. A Szentmihálykő alján (!).
 1031. *Bupleurum falcatum*, L. A Mamut délnyugati alján (!).
 1032. *Seseli annuum*, L. A Mamut alján. A Csáklyakő alján (!).
 1033. *Scandix Pecten-Veneris*, L. A szőlők alatti szántókon (!).

b) *Gamopetalae*.

XIV. *Rubiaceae*, Juss.

1034. *Asperula glauca*, L. A Mamut alján (!).
 1035. *Galium Cruciata*, L. A Mamut alján (!).
 1036. *Galium Vaillantii*, DC. A szőlők feletti dombokon (!).
 1037. *Galium Aparine*, L. A Mamut alján (!).
 1038. *Galium Schultesii*, Vest. Az Emmaus közelében (!).
 1039. *Galium spendorubioides*, Schur. A Mamut alatti erdőben (!).

XV. *Dipsacaceae*, DC.

1040. *Knautia arvensis*, L. A Mamut alján (!).
 1041. *Knautia rosea*, Baumg. A Mamut alján, erdők szélén (!).
 1042. *Scabiosa ochroleuca*, L. A Mamuton (!).

XVI. Compositae, Adans.

1043. *Inula Britannica*, L. A Mamut alján (!).
 1044. *Inula hirta*, L. A Mamut keleti oldalán (!).
 1045. *Inula cordata*, Boiss. A Bilakon (!).
 1046. *Filago canescens*, Jord. A Szentmihálykő oldalán (!).
 1047. *Tagetes patula*, L. Kertekben (!)
 1048. *Zinnia elegans*, Jacq. Kertekben (!).
 1049. *Gnaphalium dioicum*, L. A Pappatak dombjain, a Puskaporos torony közelében (!).
 1050. *Tanacetum corymbosum*, L. A Mamut alján (!).
 1051. *Senecio memorensis*, L. A Csákyakő alján (!).
 1052. *Calendula officinalis*, L. Kertekben (!).
 1053. *Xeranthemum annuum*, L. A Poklos felé vezető út szélén (!).
 1054. *Carduus crispus*, L. A vár körüli téren (!).
 1055. *Centaurea Biebersteinii*, DC. A vársánczon. A Mamut alatti dombokon (!).
 1056. *Scorzonera rosea*, W. et K. A Szentmihálykövön (!)
 1057. *Hieracium boreale*, Fries. A szőlők alján (!).

XVII. Campanulaceae, Juss.

1058. *Campanula Medium*, L. Kertekben (!).
 1059. *Campanula Sibirica*, L. A Mamut alatti szikár dombokon (!).
 1060. *Campanula Cerricaria*, L. A Mamut alatti erdők szélein (!).
 1061. *Campanula Trachelium*, L. A Mamut alatti erdőben, az Emmaus közelében (!).

XVIII. Hypopityaceae, Klotzsch.

1062. *Monotropa Hypopitys*, L. Az erdő szélén a Platean felett (!).

XIX. Gentianaceae, Juss.

1063. *Gentiana cruciata*, L. A Csákyakő alján. Az Emmaus közelében. A Porta-Belgrád körül (!).
 1064. *Gentiana Caucasica*, MB. A Csákyakő alján (!).

XX. Boraginaceae, Desv.

1065. *Myosotis arvensis*, L. A Mamut alatti völgy nedves részein (!).

XXI. Solanaceae, Juss.

1036. *Lycium vulgare*, Dun. Kerítések a sétátéren, kerteknél, szőlőknél (!).
 1067. *Nicotiana rustica*, L. Kertekben (!).

XXII. Personatae, L.

1068. *Verbascum nigrum*, L. Az Ompoly mellett (!).
 1069. *Verbascum Austriacum*, Schrad. A Csáklyakő alján (!).
 1070. *Verbascum rubiginosum*, W. et K. A Mamuthoz vezető főuton (!).
 1071. *Linaria Elatine*, L. A Csáklyakő alján, Gyalu setije (!).
 1072. *Veronica elatior*, Wild. A Bilakon nedves helyeken (!).
 1073. *Veronica orchidea*, Crantz. A Csáklyakő alján. A Kisökrös dombjain (!).
 1074. *Veronica Persica*, Poir. Szántókon (!).
 1075. *Orobanche caryophyllacea*, Smith. A Mamuth alján levő réteken (!).
 1076. *Orabanche major*, L. A Mamut alján (!).
 1077. *Orabanche Epithimum*, DC. Az Emmaus közelében. A Mamut nyugati oldalán (!).

XXIII. Labiatae, Juss.

1078. *Lycopus exaltatus* L. A Szentmihálykövön (!).
 1079. *Mentha Pulegium*, L. A Prater nedves rétein (!).
 1080. *Salvia glutinosa*, L. A Mamut nyugati oldalán (!).
 1081. *Rosmarinus officinalis*, L. Kertekben (!).
 1082. *Satureja hortensis*, L. Kertekben (!).
 1083. *Melissa intermedia*, Baumg. A Mamut alján (!).
 1084. *Scutellaria hastifolia*, L. A Praterben (!).
 1085. *Ajuga Laxmanni*, L. Az Emmaus feletti dombon. A Porta-Belgrád keleti oldalán (!).

c) Apetalae.**XXIV. Polygonaceae, Juss.**

1086. *Rumex conglomeratus*, Murr. Vajasd közelében a Vaczkoros északi alján (!).
 1087. *Rumex maritimus*, L. Vajasd közelében, a Vaczkoros alján (!).
 1088. *Rumex Acetosella*, L. A Mamuton (!).
 1089. *Polygonum Persicaria*, L. Az Alvincz felé vezető úton Poklos közelében (!).
 1090. *Polygonum Orientale*, L. A Csáklyakő alján (!).

XXV. Santalaceae, R. Br.

1091. *Eleagnus angustifolia*, L. Kertekben (!)

XXVI. Euphorbiaceae, Juss.

1092. *Euphorbia amygdaloides*, L. A Mamut alatti erdőben (!).
1093. *Ricinus communis*, L. Kertekben (!).

XXVII. Betulaceae, Bartl.

1094. *Betula verrucosa*, Ehrh. A Plateaun, a Puszkaporos torony közelében levő cserjés völgyecskében (!).

XXVIII. Salicaceae, Rich.

1095. *Salix fragilis*, L. Az Ompoly mellett (!).

B) Monocotyledoneae. — Egyszikűek.**XXIX. Orchidaceae, L.**

1096. *Himantoglossum hircinum*, Spreng. Az Emmaus melletti dombos réteken északfelé és délfelé (!)
1097. *Gymnadenia odoratissima*, L. A Csáklyakő alján. A Mamuton. A Plateaun (!).
1098. *Epipactis palustris*, L. A Csáklyakő alján (!).

XXX. Butomaceae, Lindl.

1099. *Butomus umbellatus*, L. A Kutyamál melletti tóban, a vasut melletti mocsarakban. A Práterben (!).

XXXI. Liliaceae, DC.

1100. *Polygonatum latifolium*, Jacq. A Pappatak erdeje szélén (!).
1101. *Lilium candidum*, L. Kertekben (!).
1102. *Allium rotundum*, L. A szőlők feletti dombokon (!).

XXXII. Juncaceae, Agardh.

1103. *Juncus effusus*, L. A Csáklyakő alján (!).
1104. *Luzula angustifolia*, Wulf. A Mamut északnyugati oldalán (!).
1105. *Luzula cuprina*, Roch. Felső-Gáld határán (!).

XXXIII. Cyperaceae, DC.

1106. *Rhynchospora alba*, L. Az Emmaus melletti dombok alján (!)
 1107. *Carex vulpina*, L. A Királykút melletti mocsárban (!).
 1108. *Carex pallescens*, L. A Mamut északnyugati oldalán (!).
 1109. *Carex Michelii*, Host. A Mamut északnyugati oldalán a Porta-Belgrád közelében (!).
 1110. *Carex hirta*, L. A Királykút melletti mocsárban (!).

XXXIV. Gramineae, Juss.

1111. *Sorghum vulgare*, Pers. Az Ujvilágban tenyésztetve (!).
 1112. *Alopecurus geniculatus*, L. A Kisökrös vizenyős helyein. A Királykút melletti mocsárban (!).
 1113. *Milium effusum*, L. A Mamut alján (!).
 1114. *Deschampsia caespitosa*, L. A Csáklyakő alján (!).

C) Gymnospermae Endl. — Magrejtőtelenek.**XXXV. Coniferae, Juss.**

1115. *Cupressus sempervirens*, L. A városi kertekben (!).

II.

Cryptogamae. — Virágtalanok.**D) Cryptogamae vasculares.****XXXVI. Polypodiaceae, R. Br.**

1116. *Athyrium Filix-femina*, L. A Mamut tetején. A Porta-Belgrád közelében (!).
 1117. *Cystopteris fragilis*, L. A Mamut alján. A Vaczkoroson Vajasd felé (!).
 1118. *Asplenium Trichomanes*, L. A Kecskekő alján. A Mamut keleti oldalán (!).

XXXVII. Equisetaceae, DC.

1119. *Equisetum Telmateja*, Ehrh. A Práterben nedves helyeken (!).
 1120. *Equisetum variegatum*, Schleich. Boros-Bocsárd feletti erdőben a Kecskekő felé (!).

v.

Az alsófehérmegyei történelmi-, régészeti- és természettudományi egylet működése 1889-ben.

Közli:

ÁVÉD JÁKO,

II. TITKÁR.

Jegyzőkönyv

az alsófehérmegyei tört., rég. és term.-tud.-egyletnek Gyulafehérvárt a városház tanácstermében 1889. évi december 1-én tartott rendes közgyűléséből.

Jelen voltak: Csató János elnök, dr. Tódor József alelnök, dr. Cserni Béla muzeumi őr, Ávéd Jákó könyvtárőr, Fröhlich Gyula pénztárnok, Szentmiklósi Jenő ellenőr, Ágotha Balázs, Bartha Győző, Benedek József, Bőjthe Lajos, Butyka Sándor, Dergán Béla, Deuts Adolf, Dr. Deutsch Mór, Halász Jakab, Dr. Hartenbaum Simon, Hirs Emmanuel, Höhn Károly, Isekutz János, Kádár Miklós, Kóródy Péter, Kovács Samu, Lajos Sándor, Lukácsfi Viktor, Dr. Náthán Bernáth, Novák Ferencz, Roska József, Tamási Áron, Teleky József, Varga Sándor, Dr. Veres Ferencz, Veszely Károly, Zlamál Ágoston, Zsákó István tagok és Pál István titkár.

1. Elnök a közgyűlést a következő beszéddel nyitotta meg:

Tisztelt közgyűlés!

Egyletünk komoly tudományos működéseinek harmadik évébe lépett át.

Két év rövid időszak ugyan egy egylet életében, de mégis elég hosszú arra, hogy véleményt lehessen megállapítani azon tekintetben, vajon helyes irányt követ-e működésében, komoly munkásságot fejt-e ki kitűzött célja elérhetésére s következőleg érdemes-e a közönségnek pártolására?

Mindezen kérdésekre a feleletet megadhatják évkönyveink, melyekben a választmánynak tevékenysége s egyes tagoknak önálló dolgozatai közre vannak adva; véleményét belőlük mindenki saját felfogása s belátása szerint alkothatja meg magának s részemről e tekintetben meg kell hajolnom a közönség bírálata előtt, — azonban, mint szeretett megyénknek hű fia, ohajtanom kell, miszerint határain belül a tudományos törekvések ne tekintessenek olyan kóros kinö-

vésnek, melyektől hideg közönnyel forduljanak el lakói, — hiszen a természet maga oly változatos és bájos alakzattal ruházta fel megyénk területét, hogy csak annak szemlélése is a kutatás érdekét felkölti a mívelt szemlélőben s annyi kincset halmozott össze a föld méhében, mikép már a hatalmas Róma is hajdan fiainak vérét áldozta azoknak birtokáért.

De van azonkívül megyénknek gazdag állat- és növényvilága s van kiváló érdekes történelmi multja.

Azon különböző korszakbeli leletek, melyek olyan gyakran és megyénk majdnem minden részében kerülnek napvilágra, régen eltűnt népek létezéséről tesznek tanuságot, a még most is részben fennálló várromok maradványai lefolyt véres események, dülő harczok lezajlását hirdetik s volt idő, mikor az erdélyi fejedelmek korszakában szűkebb hazarészünk ügyeit bölcs vagy könnyelmű fejedelmek megyénkben, s épen Gyulafehérvárt intézték, — s ha az elszórtan levő levéltárakban szorgalmasan után kutatnánk, számos oly historiai tény deríttethetnék fel, mi felvilágosítana történelmünkben még sok homályos hézagot, s van jelenben megyénkben három virágzó tanintézet, szakképzett tudós tanárokkal s vannak megyénknek számos felvilágosodott s a míveltség magas színvonalán álló lakói, s mindezeknek daczára engedjük-e még, hogy a találandó leletek ezután is elkalldjanak vagy külföldre vándoroljanak, mint ez eddig oly gyakran történt? engedjük-e meg, hogy esetleg idegenek tanulmányozzák s írják le megyénk természeti érdekességeit és ritkaságait? hagyjuk továbbra is hideg egykedvűséggel az elszórtan található okmányokat nyugton heverni, vagy épen megsemmisülni, míg majd ide vetődik vagy egy ahoz értő külföldi buvár s leírja idegen országban, idegen nyelven a megyénk területén lefolyt egyik vagy másik nevezetesebb történelmi eseményt, hogy legyen mire hivatkozni majd magyar nyelven is? — és kényelmes nyugalomban várjuk, míg hozzánk vetődik valaki, ki az itt talált leletek nyomán felvilágosítást adand a megyénk területén tanyázott népek létezéséről?

Ezt, tisztelt közgyűlés, nem lehet megengednünk, nekünk kötelességünk magunknak is munkálkodni, s e téren minden csekélyebb munka is hasznára váland a tudománynak és becsületére nemzetünk jó hírnevének, — ezért egyletünk fennállásának hazafias létjoga van s azt pártolni, támogatni a megye minden intelligens tagjának kötelessége, nekünk pedig, kik azt eddig fentartottuk, kétszeres kötelessé-

günk mellette odaadással kitartani, a nehézségektől vissza nem riadni, a munkába az eddigi buzgalmat tovább is fejleszteni, mivel a legnagyobb tölgy is előbb csak kis csira volt s nem kétlem, mikép buzgalmunk rendre megyénk valamennyi mívelt tagját társulatunknak megnyerendi s idő múltán egyesült erővel fejleszthetendjük a már pár lombot hajtott szerény egyletünket szép gyümölcsöket érlelő terebélyes fává, minek reményében második közgyűlésünket megnyitottnak nyilvánítom. — A gyűlés a beszédet élénk figyelemmel hallgatta s a végén az elnököt lelkesen megéljenezte.

2. Elnök a gyűlés figyelmét felhívja, hogy mint a múlt évben, úgy most is a város legelőkelőbb hölgyei közül többen jelentek meg gyűlésünkön az egylet iránti meleg érdeklődésüknél fogva; ezért a gyűlés nevében a megjelent hölgyeknek köszönetet mond. — Az elnök szavai után az egész gyűlés lelkes és hosszas éljenzésekkel üdvözölte a kiváló vendégeket.

3. Veszely Károly olvassa értekezését, a melynek czime: Igaz-e, hogy a szentimrei csata N.-Szeben alatt vivatott? — A közgyűlés feszült figyelemmel hallgatta végig ezen a források gazdag ismeretével, ritka elmeéllel kidolgozott és lebilincselő modorban előadott felolvasást, a mely a vitatott csatát Szent-Imre környékére helyezvén, nem engedi megyénket megfosztani ezen győzelem dicsőségétől. A felolvasás végeztével hosszas éljenzés és tapsokkal fejezte ki köszönetét a tudós értekező iránt és elhatározta, hogy az egész dolgozatot a jövő Évkönyvben kinyomatja.

4. Elnök a titkár által felolvastatja gróf Kuun Géza táviratát, a melylyel, mint a hunyadmegyei tört. és rég. társulat elnöke közgyűlésünket legmelegebben üdvözli. — A közgyűlés ezen kiváló figyelmét a szomszéd és rokon társulatnak megfelelő hálás köszönettel fogadta és annak nagytudományu főuri elnökét lelkesen megéljenezte.

5. Pál István titkár olvassa a következő titkári jelentést:

T. Közgyűlés!

Minden kor vet fel bizonyos eszméket, a melyek szükségszerűleg jelentkeznek s a hivatottak által méltányoltatnak is; de hogy azok kellő eredményeket hozhassanak létre, fontosságukhoz mért felkarolást igényelnek.

Ha bármilyen üdvös eszméje is bukkan fel valamely kornak,

* Lásd I. értekezésünket.

de ha az nem tud magának megfelelő tért kiküzdeni, egy darabig vergődik ugyan az akadályokkal, hanem midőn lelkes ugyan, de kevés harczoza is elfáradva kidől, ő maga is — az eszme, kiesik a lehanyatlott kezezből és ha eltűnik az emberek közül, ennek nem maga az eszme az oka, hanem azok, a kik vagy nem képesek azt felfogni, vagy pedig közönyösek iránta.

Nem akarván messze térre kikalandozni, szoritkozom arra, ami jelenleg feladatam.

Ma ugyszolva minden egyes nemzeten nagy erőt vet az érdekeltég, lehető tüzetesen ismerni legalább a saját multját. A történelmi tudomány (a leghelyesebben) különösen az ő segédágaiban soha sem volt ugy felkarolva, mint napjainkban. A történelmi kutatás szinte lázas mohósággal foglalkoztatja a hozzáértőket. Az emberiség s magok az egyes nemzetek is multjuk eddigi ismeretével nincsenek megelégedve; azt vagy hézagosnak, vagy nem elég világosnak látják. A hézagok pótlására, a homály eloszlatására — tehát a tisztán érthető történelmi világosság felderítésére fordított törekvési irányok többfélék.

Ezen ágak között nagyon fontos szerepe van annak, a mely a levéltári kutatások mellett az épületek romjairól, a kézművek maradványairól akarja olvasni a multat s hogy ezeket megszólaltatassa, leszáll érettök a föld alá is, kikaparja a százados — talán ezredéves porokból s beszéltet velök oly korról, a melyről kívülök semmi egyéb tanuságot nem tehet, még csak sejtelmet sem nyujthat.

Feladatam körén kívül esik mélyebben menni ezeknek a méltatásában. Ennyit csak azért említek, hogy a mi törekvésünket mindenki ehhez képest méltányolja. Mert mit szándékozunk mi? miféle célra egyesültünk mi egymással? A mi szándékunk a végcél felé: előkészíteni az utat Alsófehérmegye monographiájának a megírásához; a lehetőleg kikutatni ezen helynek történelmi és természeti viszonyait, kutatásaink eredményét összefoglalni és könyvet adni a közönség kezébe, a melyből az olvassa és értse e megye földjének életét; segídezni — mint minden monographiával, ugy a mi megyénkével is az egész haza történelmének a megírásához, a mi megint csak része az egyetemes emberiség általános történetének.

Kétségkívül szép feladat, a melynek valósítását mindenkinek kell akarnia. És mégis oly kevesen akarják, hogy erőnk épenséggel nincs arányban a feladat nagyságával. S épen ez az oka, hogy egyletünk nem tud oly eredményeket felmutatni, a milyekkel a törekvésünk

íránt hideg és nem barátságosan érzőket megszegyenithetnők. Egy ilyen terjedelmű és népes megyében, a hol annyi az értelmiség magasabb fokát feltételező hivatalos testület, a melynek területén csupán csak főgymnásium három van és ugyanannyi akadémia, — ott egy olyan ügy mellett, a mely nem egy fajé vagy vallásé, hogy attól az elfoglaltság vagy féltékenység többeket távol tarthatna, hanem ügye az egész megyének faj és vallás-különbség nélkül: ott egy ilyen ügy mellett összesen alig 150 ember csoportosul; de ennyinek sem mindenike az önként elvállalt, különösen fizetési kötelesség érzetével, annál kevésbbé annak teljesítési készségével.

Olyan ügy szolgálatába szegődtünk, a mely — ha valamit el akarunk érni — az iránta való érdeklődés és lelkesültség mellet még pénzbeli kiadásokkal is jár. De a pénztári jelentés ki fogja mutatni, hogy ebben a tekintetben kezünk mennyire meg van kötve.

A lefolyt esztendőben egyletünk összes munkássága tulajdonképen a választmány munkálkodásában állott; és a választmány iparkodott a még csak két éves egylet ügyét a megkezdett irányban úgy vinni, hogy önérzetesen meri beszámolóját megtartani s titkári jelentésem semmit mondó frázisok helyett tényeket említhet fel.

A mit legelőször kell emlitenem, az az idei — és egyletünknek két év alatt már a második Évkönyve, a mely — mint a t. közönség a kezénél levő példányokból láthatja, csinos kiállításban gazdag tartalommal jelent meg. — Király Pálnak Apulumról közölt dolgozata oly becses munka, a mely széles körben fog feltűnni és miatta Évkönyvünk keresett fog lenni. Nem ok nélkül, fejezte ki vályasztmányunk az egylet köszönetét a tudós szerzőnek. — Elnökünk egy madártani (ornithologiai) dolgozatot közölt, a melyet nem csak a szak tudósok fognak figyelmökre méltatni, de mint igen érdekes olvasmányt kedvesen fogadhat mindenki. — Dr. Cserni mult évi közleményeit Gyulafehérvár környékének faunájáról gazdagon pótolja s így szorgalmasan gyűjti az anyagot kritikailag rendezendő teljes munkájához. — A hivatalos közlemények pedig az egylet mult esztendei Évkönyvében közölt történetének tovább vitele 1888-ból. A többinek 1889-ben, a mikről ezen titkári jelentés szól, közlése a következő Évkönyvre vár. Ezen hivatalos közlemények között különösen a munkaprogramra hívom fel a t. közgyűlés figyelmét.

A munkaprogram elkészítésére a mult közgyűlés utasította volt választmányunkat és erre a választmány egy 5 tagu bizottságot

küldött ki, a mely beható hosszas tanácskozás után egy oly munkálatot terjesztett a választmány elé, a mely maradandó értékű és irányelvei bármikor követhetők. Épen azért azt a választmány az egyes bizottsági tagok által adott megnyugtató felvilágosítások után egészen elfogadta. Főlöleslegesnek tartom ezen munkaprogrammot itt részletesebben ismertetni, mert hiszen annak idejében a lapok által is közzé volt téve, de még — mint fentebb említém — Évkönyvünkben is ki van nyomva, még pedig azért, hogy az minden tagtársnak a kezénél legyen. Hanem azt már emlitenem kell, hogy ezen munkaprogramm életbe léptetésére az egyes szakcsoportok központi vezetőinek megválasztattak a történelmi tárgyuaknál Pál István és Zlamál Ágoston, a régészetiéknél Dr. Temesvári János és Dr. Cserni Béla, a természettudományiaknál Ávéd Jákó és Szentmiklósi Jenő, a kik eljárásukban mindenki által az egyesület hivatalos megbízottjai gyanánt tekintendők.

A választmány által végzett egyéb munkálatok között a legélénkebb figyelmet kétségekivül az egyesület nevében tett ásátások kellették és épen azért ezeknek az ügyét egy kissé részletesebben kell ismertetnem.

Özvegy Rhemanné, Szentpáli Vilma asszonyság a katonai kincstártól birt taxás helyén a vár alatt a terület könnyebb művelhetése végett a talajt rendezte — egyengette. Rendezés közben épület-kövekre akadt, a miket értékesíthetés végett kezdett kiásatni. Az ásás alkalmával egész épületekre bukkantak. Ezen esetre a titkár figyelmes sé tétetvén, megjelent a helyszínén és látta, hogy ott az idő viszonyosságai által a föld alá temetett épülettömb került napfényre, a melyet a kiszedett romok római épületnek gyanítottak. Az ásató asszonyság a kiválasztott darabokat szives készséggel engedte át az egyesületi muzeum számára. De mivel az ásátás addig csak hasznossági szempontból folyt és a falakat minden terv nélkül csupán az épületanyag kiszedése végett bontották: az épület alakját nem lehetett kivenni. Azért a választmány megbizta Ávéd és Cserni tagtársakat, hogy pénzügyi viszonyainkhoz képest ásassanak tervszerűleg és iparkodjanak az épület alakjáról lehetőleg alaprajzot venni. A kiküldött bizottság a terepviszonyokról csinos rajzot terjesztett a választmány elé és részletesen beszámolt az eredményről. Az ásátások a mezei munkálatok kezdetével ugyan beszünttetettek, mert a hely kukoriczás kert, de az eddigi eredmények a jövőre is oly kedvező kilátással biztattak, hogy a választmány elhatározta miszerint a vallás-és közoktatási

miniszterhez segélyért folyamodik, kérve, hogy a vezetése alatt álló ministeri tárczának, a mi egyletünk fetadatához hasonló tudományos irányu czélokra szánt tételéből, bármily szerény összegű segélyt a mi egyletünknek is engedélyezzen. De a miniszter — bár elútasító válaszában a legnagyobb sajnálatát fejezi ki, — kérésünket ezidőszent a műemléki javadalom csekély volta miatt nem teljesíthette. — Jelenleg az ásatási munka pénzhiány miatt szünetel.

Az ásatások eddigi eredményéről a következőket van szerencsém jelenteni. Alapfalak; egy nyolcz szögű teremnek oldalfalai; különböző alaku mozaikok; csatornák; oszlopok és csövek a csatornában föld alatti fűtésre; vízvezetékek; különböző épület-töredékek; különösen sok freskó; gypszpárkányzatok: körülbelül mintegy 6—8-féle feliratos téglá, a legtöbb: Leg. XIII. Gem; egy három nyílású méceses, több cserépedény; 3 drb. ezüst pénz Philippus római császártól; 2 fémtábla ábrákkal; kályha darabok, vasdarabok; bronce tárgyak; szén, hamu, farúdak elkorhadva és emberi csontvázok. Ennyit ez időszent az ásatásokról.

Folyamodtunk volt — ugyancsak még áprilban a közmunka és közlekedési m. kir. miniszterhez is, hogy egyletünknek levelezéseiben portómentességet és hivatalos kiküldötteinek a megye területére vasuti szabad — vagy legalább féljegyet adjon. De a miniszter — bármennyire is méltányolja elutasító válaszában egyletünk törekvéseit, a fennálló szabályok keretében nem teljesíthette, mert a törvényhozás több ízben fejezte ki ohajtását, hogy a portómentesség vagy megszüntettség, vagy legalább a legszűkebb korlátok közé szoríttassék.

A mult közgyűlés óta tagokul jelentkeztek: Gyulafehérvár szab. kir. város örökös alapító, rendes tagok: Agotha Balázs, Andrej Lajos, Baranyai István, Barsay Miklós, Deák György, Finna János, Frenzl Gyula, Hatszegán Vazul, Hetszegán Nekifor, Kádár György, Kóródy Péter, Mály Sándor, Medrea Joachim, Laszkaráty István, Plesia János, Simonfi Alajos, Teleky József, Ürmösi Ferencz, Hegedüs János, Zeyk Dániel, Zsákó István, jelenleg a tagok száma — a tiszteletiekkel együtt összesen 178.

A tagsági viszony említésénél van helye azt is jelenteni, hogy midőn tiszteleti tagjainkat megválasztásukról értesítettük, azok majdnem mindnyájan igen szép levelekben fejezték ki köszönetüket, a mik örök emlékképen az egylet levéltára számára más fontos okmányokkal egy jegyzőkönyvbe köttettek.

Méltóságos Ormos Zsigmond t. tag ur köszönő levele mellett még eddig kiadott műveinek egy-egy példányát — összesen 16-féle munkát 24 darabban ajándékozta könyvtárunknak.

És ezzel már most hozzá foghatok az egyletnek tett ajándékozások elszámolásához.

Legelőször is a gyulafehérvári polgári kaszinót említem. A nevezett kaszinó könyvtárát rendezve, több oly régi könyvet választott ki, a mik a kaszinó céljához nem tartoznak, ott senki sem keresi; míg ellenben egy régészeti könyvtárban értékesek és keresettek lehetnek, azért azokat egyletünk könyvtárának adományozta, több mint 80-féle könyvet adott és az egyes művek nagyrésze is több kötetre megy.

Gyulafehérvár város is az adakozók közt van. A városi közgyűlés elhatározta, hogy oly tárgyak, a melyek régészeti vagy történelmi becsesel bírnak, azok egyletünk muzeumának átadandók. Ezen határozat alapján a város polgármestere egy dobot és két drót-inget adott át. Ezen három tárgyat egyik polgármester a másiknak mindig mint „Hóra reliquiát“ adta át, és ha ezen traditio igazat mond, úgy a nevezett tárgyak akkor kerülhettek a város birtokába, a mikor Hóra és társa kivégeztetése alkalmából a nálók talált tárgyak a városi bíróság által átadattak. — A polgármester átadó hivatalos irata egyletünk levéltárába van letéve. — Ugyancsak Gyfvar város adott egy iktató könyvet, egy bankó-gyűjteményt és 12 drb jelenszázadi ezüst pénzt.

Ajándékoztak még: a gyfvári kisededóvó egy római ezüst pénzt „Faustina Augusta“ felirással: Novák Ferencz egy római ezüst pénzt Domitián idejéből, egy másik római ezüst pénzt N Theodosius idejéből, egy N. Konstantin-féle rézpénzt, egy felírás nélküli — talán Crispus-féle — római rézpénzt, IV. Béla és V. István magyar királyok rézpénzét „Sancta Maria“ felirással, I. Mátyás magy. király ezüst pénzét és több ujkori pénzét. Dr. Temesvári János adott egy Kossuth bankót, 51 drb ujkori pénzt és egy néhány szem — állítólag római megszenesedett búzát, a mit Gredistén találtak. Pál Antal adott egy ezüst polturát 1691-ből, és egy — állítólag kőkést, a melyet Csügednél a Marosban talált. Simon József adott egy ezüst monetát 1663-ból. Englis Márton adott 26 drb. ujabbkori rézpénzt és 4 drb. bankót. Egyes tanulók hoztak többféle római tégladarabokat és pénzeket, a melyek között különösen felemlitendő egy Abrudbánya vidékén talált és Deuts Ede által adományozott rézpénz „Otacilla Augusta“ és

„Diana Lucina“ felirással. Kóródy Péter 23 drb. újabbkori réz- és 3 drb. ezüstpénzt; Kabdebó Antal egy római üvegpalczkot, egy bronce karikát, egy bronce fogantyut, egy bronce gyűrűt és egy mamuth zápfogat. Dr. Veress Ferencz 5 drb. 1 frtos bankjegyet; Dr. Cserni Béla pedig 13 drb. magyar bankót adtak. Straubert Ödön egy igen csinos albumot adományozott 25 drb. igen sikerült fényképpel Gyulafehérvár város és a vár nevezetesebb épületeiről. Az egyes társulatok is, a melyekkel csereviszonyban vagyunk, megküldötték időközben megjelent kiadványaikat. Ezen esztendőben műveket köldöttek a M. T. Akademia, a M. Történelmi Társulat, a kir. M. Természettudományi társulat, a Délmagyarországi tört. és rég. társulat, a Délm. orsz. természettudományi társulat, a Magy. orsz. Kárpátgyesület, a Vasmegyei rég. Egylet, a Hunyadm. tört. és rég. Társulat, a Verein für siebenbürgische Landeskunde, és — a melynek a mi egyletünk is rendes tagja — az Orsz. rég. és embt. társulat.

Különben a pénztár, a muzeum és a könyvtár jelenlegi állásáról részletesebb kimutatást az illető kezelők jelentéséből merithetni.

Én itt még felemlitem, hogy egyletünk az évfolyamán két országos történelmi ünnepre kapott meghívót — a kenyérmezei diadalmi oszlop és Gróf Mikó Imre szobrának leleplezési ünnepére s mindkét ünnepen hivatalos megbizottak által képviseltette magát. Azt mutatja ez, hogy ámbár még csak két esztendő óta egyletünk, de már is széleskörben vessznek róla tudomást.

A felsoroltaknál többet alig tettünk a lefolyt esztendő alatt, a mi önmagában véve még nem valami sok. De itt nem is arról van szó, hogy magunkat minden -- még kenyeret adó hivatalos állásunktól is elvonva egyedül ennek az ügynek éljünk, minden időnket ennek szenteljük. A mi feladatunk nem naphoz kötött munkát ró ránk; nemzedékeknek is képezheti az feladatát; a fő az, hogy a czél — óhajtható minél előbb — el legyen érve. De éppen azért, mert a munka nagy, meg kellett azt már valahára kezdenünk, mert az emlékek naponkint pusztulnak, úgy hogy különösen ezek szempontjából, már is későre kezdettünk. Most egyelőre az is elég, ha történelmi érzéket keltünk, az érdekeltséget ébren tartjuk és lassankint történetkedvelő közönséget teremtünk azon a helyen, melynél a multban eseménygazdagabb területe egy talpalatnyi sincs e hazának, de sőt nagy időn keresztül egy egész darab történetének volt valóságos központja.

Már is nagyon alkalmoszerűleg jó az egylet szellemének a hatása-ként magyarázni azt az üdvös mozgalmat, a mely megyénk két leg-jelentékenyebb pontja — Gyulafehérvár és Nagy-Enyed monographiáinak a megírásán buzgolkodik. Mind a két mozgalom ugyan keblünkön kívül indult meg, sőt az egyik tudomást sem vesz rólunk; de a kik a gyfvári mozgalmat megindították, azok egyletünknek is mind tagjai s habár tőlünk függetlenül alakítottak munkatervet-készítő bizottságot, de a város polgármestere elég figyelmes volt egyletünket is felszólítani, hogy a bizottságban képviseltesse magát; a választmány a megtisztelő állásra Veszely Károly prépost urat kérte fel. — Nem érezhetjük sértve ambízióinkat, hogy a munka vezetésével nem mi vagyunk megbizva, mert ez nagy felelősséget róna ránk, a minek az elviselésére még nem vagyunk elég erősek; nekünk az is elég öröm, ha látjuk, hogy a mi feladatunkat miként munkálják rajtunk kívül is; de nagyon is természetes jó megjegyezni, hogy efféle munkálatokra senki és semmi sem lehet jogosítottabb, mint épen a mi egyletünk, ha az a kellő pártolás által erre alkalmassá tétetik s azon irói erők, a melyek elég erőseknek érzik magukat ily munkába fogni, — egyszerűtetőknel fogva sarkaltatnak belépni a mi egyletünkbe.

Nagyon megkönnyitene munkánkat a jövőben, ha életbe léphetnének oly intézmények, a melyeneket egyik választmányi gyűlésünkön Gyfvárra vonatkozólag a titkár indítványozott, hogy t. i. az egylet kérje meg a várost, hogy a netán építendő polgári kaszinóval egy földél alatt építtessen egyletünknek is muzeumot és abban a muzeumban szánjon helyiséget egy iparmuzeum számára, a melyben a Gyulafehérvártt és vidékén üzött iparnak a termékei képviselet alakjában minden időben letétesse s a műtörténelem és ipar érdekében jövőre megtartassanak. Egy ilyen intézmény csakis a város jó hírnevének és közönsége érdekének általános szempontjából jöhet megítélés alá, és azért annak életbe léptetését senki sem helytelenitheti; ez aztán igazán kultur-helyisége lehetne Gyfvárnak. — Ezt az indítványt a választmány ugyan nagyon is életre valónak találta és eszméjét nem is ejtette el, de a város polgármestere által adott felvilágosítások után a körülmények miatt nem látta kivihetőnek és azért annak érdekében nem is tett lépéseket. De ha az indítvány különösen az iparmuzeumra vonatkozólag nem csak Fehérvártt, hanem megyénk más nevezetesebb pontjain is életbe léptethető lesz, annak várt következményei el nem maradhatnak.

Ennyit jelentek egyletünk működéséről az 1889-ik évben. Igaz, ismételten mondom, hogy ez tulajdonképen nem sok; de felismerhető benne az életerős csira, a melyből gondos ápolás folytán a nagy alkotások fája nőhet ki.

A közgyűlés a titkári jelentést tudomásul vette és elhatározta, hogy az elnöki megnyitóval együtt egész terjedelmében felvéteik a közgyűlés jegyzőkönyvébe, a melylyel a következő évkönyvben kinyomatik.

6. Novák Ferencz a választmány által a muzeum átvizsgálására kiküldött bizottság nevében megteszi jelentését, mely szerint a muzeumban és a könyvtárban minden rendben van, csakhogy az egyes tárgyak még nincsenek szakszerűleg rendezve. — A jelentés tudomásul vétetik.

7. Teleky József egy nagy figyelemmel hallgatott beszédben azt indítványozza, hogy az egylet a központi munkásság helyett legyen tekintettel a vidékre is, a hol szintén szives támogatásra számíthat. — Telekynek a felszólalása egészen a megállapított munka-programm értelmében történvén, az helyesléssel fogadtatik és Alvincz vidékére bizalmi férfinak ő választatik meg s határozatilag kimondatik, hogy a megye minden nevezetesebb pontjára bizalmi férfiak választatnak.

8. Veszely Károly a szentimrei csatáról irt elbeszélő hősi költeményének 54 példányát ajánlja fel, hogy az elárusittván, egy a megye területén állítandó Hunyady- emlék alapját képezze és nőjje ki magát nagygyá, mint a hegy tetejéről indult kis görgeteg. — Az ajánlat lelkesültséggel fogadtatik, a begyűlt összeg takarékpénztárilag kezeltetik és az egész ügyet a választmány veszi a kezébe, aláírási ivateket is bocsátva ki ezen nemes ügy érdekében.

9. Dr. Tódor József a választmány által a számadások megvizsgálására kiküldött bizottság nevében megteszi jelentését, hogy a pénztár szabályszerűleg van kezelve s hogy volt bevétel: 635 firt 67 kr; kiadás: 274 firt 12 kr; pénztári maradvány: 361 firt 55 kr, a melyből 255 firt tőke és 106 firt 55 kr pénztári készlet. — A közgyűlés új számadás vizsgáló bizottságot nem küld ki, hanem az előterjesztésen megnyugodva, azt tudomásul veszi és a pénztárkezelőknek a felmentvényt megadja.

10. Előterjesztetik a következő költségvetés az 1890-iki évre:

A) *Bevétel:*

1. Pénztári maradvány a múlt (1889.) évről	106 frt 55 kr.
2. A múlt évről való hátralékokból (730 frt)	300 frt — kr.
3. 1889—90. tagdíjakból (150 tag)	300 frt — kr.
4. Alapítványi (1405 frt.) kammatokból	60 frt — kr.
5. Adományokból	50 frt — kr.
Összesen:	816 frt 55 kr.

B) *Kiadás:*

1. Az 1888—9-iki Évkönyvre	186 frt — kr.
2. Választmányi, közgyűlési összehívás és levelezésekre	50 frt — kr.
3. Ásatásokra	100 frt — kr.
4. Orsz. rég. társ. tagdíj	5 frt 5 kr.
5. Vásárlásokra	50 frt — kr.
6. Előre nem látható szükségletre	50 frt — kr.
Összesen:	441 frt 5 kr.

Bevétel . . . . . 816 frt 55 kr.

Kiadás . . . . . 441 frt 5 kr.

Pénztári többlet: 375 frt 50 kr.

A közgyűlés a beterjesztett költségvetést, mivel az indokolásból kitűnt, hogy elég realis alapon nyugszik, minden tételében elfogadta és tekintettel a kedvező pénztári kilátásokra, az ásatások folytatását elhatározta s a munkálatok vezetésével újból Ávéd Jákó és Dr. Cserni Béla tagokat bizta meg.

11. Szóba kerül a hátralékosok ügye. — A közgyűlés elfogadta a választmány azon előterjesztését, hogy minden hátralékos egy levelező lapon felszólítandó, hogy 30 nap alatt fizessen, mert különben postai megbizással vétetik be tartozása, a mi a költségeket még szaporítani fogja; ha valaki a postai megbizást ki nem váltja, az ügyész által be fog peresíttetni.

12. Kapcsolatosan a szőnyegen levő pénzügyi dolgokkal az elnök előadja, hogy a Nagyméltóságú Püspök-védnök úr az egylet iránti jóindulata jeléül több alkalommal tekintélyes összegeket ajándékozott, és a választmány a közgyűlés alkalmából ma tisztelegve ő Nmltóságánál, a kegyes jóindulatot az egylet nevében illendően megköszönte. — A közgyűlés az eljárást helyeslő tudomásal veszi és maga is há-

lás köszönetét nyilvánítja a Nagyméltóságu védnök úr iránt kegyes jóindulatáért.

13. Az alapszabályok értelmében a választmány negyede minden évben kisorsolandó lévén, ezen esztendőben kisorsoltattak: a zalatnai polgári-kör képviselője, Roska József, Sántha János, Boér Béla, Dr. Reiner Zsigmond, Dekáni Ernő, Sárdy Miklós, Takó János, Képes Ferencz, Lukács Mihály. — A választáshoz szavazatszedő biztosokul kiküldetnek: Novák F., Dr. Tódor J. és Pál titkár, a kik új választmányi tagokul a következőket ajánlják: Zsakó István, Dr. Nátán Bernát, Kádár Miklós, Sárdy Miklós, Roska József, Sántha János, Teleky József, a zalatnai polgári kör képviselője, Boér Béla, Képes Ferencz, a kiket a közgyűlés közfelkiáltással választmányi tagoknak választ meg.

14. A jegyzőkönyv hitelesítésére felkéretnek: Dr. Tódor alelnök, Novák F., Ávéd J., Dr. Cserni B.

Ezután a közgyűlés az elnök azon kijelentése után, hogy örvendetes szízzel távozzhatunk, mert egyesületünk lépten nyomon a haladásnak a jeleit mutatja, s miután Dr. Tódor kanonok-alelnök a közgyűlés nevében melegen köszöntö meg az elnöknek a tapintatos elnökösködést, a ki az egyesület javát a szívén viseli, hogy annak érdekében oly messziről, Enyedről is ide fárad, lelkes éljenzés között véget ért és a közönség széteszlott.

K. m. f.

Csató Ferencz
elnök.

Pál István
e. titkár.

A hitelesítés igazolásául: Novák Ferencz, Dr. Tódor József, Dr. Cserni Béla, Ávéd Jákó.

Az egyesület tagjainak névsora.

Védnök:

Lönhárt Ferencz, erdélyi püspök, ő cs. és kir. felségének valóságos belső titkos tanácsosa stb.

Tiszteleti tagok:

Haynald Lajos, bibornok, kalocsai érsek.

Gróf Csáky Albin, vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Pulszky Ferencz, az orsz. képtárak és muzeumok főigazgatója.

Ormós Zsigmond, Temesvárt.

Gróf Kuun Géza, a Hunyadm. tört. és régész. társulat elnöke,
Maros-Németiben.

Szilágyi Sándor, egyetemi könyvtár-igazgató Budapesten.

Hermannshorti Wattek Ferencz, tábornok Kassán.

Veszely Károly, prépost-plebános Borbándon.

Hampel József, a nemz. muzeum rég. oszt. igazg. Budapesten.

Örökös alapító tagok:

Gyulafehérvár szab. kir. város.

Báró Kemény Kálmán, főispán Nagy-Enyeden.

Ifj. Dr. Reiner Zsigmond, házbirtokos Budapesten.

Rajnai Ignác, ügyvéd Gyulafehérvárt.

Alapító tagok:

Bürger Márton, birtokos Krakkón.

Dregán János, bányabirtokos Verespatakon.

Ebergényi Mózes, földbirtokos Verespatakon.

Első magyar általános biztosító társaság.

Glück Mór, földbirtokos Alvinczen. University Library Cluj

Köblös Dezső, szolgabírói hivatalnok Magyar-Igenben.

Rajnai Ignáczné, ügyvéd neje Gyulafehérvártt.

Reiner Francziska, főorvos neje Gyulafehérvártt.

Dr. Reiner Ignác, miniszteri fogalmazó Budepesten.

Dr. Reiner János, ügyvéd Budapesten.

Elnök:

Csató János, kir. tanácsos, Alsófehérm. alispánja Nagy-Enyeden.

Alelnök:

Herepey Károly, ev. ref. collegiumi tanár, Nagy-Enyeden.

Dr. Tódor József, kanonok, papnöveldei rector Gyulafehérvártt.

Első titkár:

Pál István, főgymn. tanár Gyulafehérvártt, most az erdélyi róm.
kath. státus előadója Kolozsvárt.

Másodtitkár:

Ávéd Jákó, főgymn. igazgató Gyulafehérvártt.

Gyűjteményőr:

Dr. Cserni Béla, főgymn. tanár Gyulafehérvártt.

Könyvtárnok:

Ávéd Jákó, főgymn. igazgató Gyulafehérvártt.

Pénztárnok:

Frólich Gyula, gyógyszerész Gyulafehérvártt.

Ellenőr:

Szentmiklós Jenő, főgymn. tanár Gyulafehérvártt.

Ügyész:

Dr. Mohay Sándor, ügyvéd, országos képviselő Gyulafehérvártt.

Választmányi tagok:

- Atzél Béla, fegyintézeti igazgató Szegeden.
 Basiótha László, nyug. kir. törvysz. bíró Abrudbányán.
 Bartha Győző, kir. törvysz. bíró Gyulafehérvártt.
 Benedek József, székesegyházi segédlelkész Gyulafehérvártt.
 Boér Béla. országos képviselő Abrudbányán.
 Böjthe Lajos, állatorvos Gyulafehérvártt.
 Butyka Sándor, püspöki ceremoniárus Gyulafehérvártt.
 Csató Ferencz, róm. kath. lelkész Tövisen.
 Csécs András, kir. járásbíró Gyulafehérvártt.
 Dr. Deuts Mór, orvos Gyulafehérvártt.
 Dr. Elekes Viktor, ev. ref. lelkész Gyulafehérvártt.
 Fogarasi János, székesegyházi karnagy Gyulafehérvártt.
 Gruber István, járásbirósági hivatalnok Vizaknán.
 Hesky János, bányaigazgató Zalatnán.
 Incze Gerő, kir. törvysz. bíró Beszterczén.
 Jónás Adolf, birtokos Gyulafehérvártt.
 Kádár Miklós, tanácsos Gyulafehérvártt.
 Képes Ferencz, rendőrkapitány Abrudbányán.
 Lukácsfi Viktor, járás-orvos Magyar-Igenben.
 Dr. Majer Ödön, ügyvéd Gyulafehérvártt.
 Dr. Náthán Bernát, v. főorvos-helyettes Gyulafehérvártt.
 Novák Ferencz, kir. tanácsos, polgármester Gyulafehérvártt.

Polgári olvasókör képviselője Zalatnán.
 Popp György, pénzügyigazgató Nagy-Enyeden.
 Roska József, rendőrkapitány Gyulafehérvártt.
 Sántha János, róm. kath. lelkész Magyar-Igenben.
 Sárdy Miklós, v. tanácsos Gyulafehérvártt.
 Straubert Ödön, főgymn. tanár Gyulafehérvártt.
 Tamási Áron, püspöki titkár Gyulafehérvártt.
 Telegdy Vilmos, körjegyző Örményszékesen.
 Teleky József, főszolgabíró Alvinczen.
 Dr. Temesvári János főgymn. tanár Aradon.
 Tordai János Isaiás, g. kath. lelkész Offenbányán.
 Tribusz Gusztáv. k. törvsz. bíró Békés-Gyulán.
 Varga Sándor, főgymn. tanár Gyulafehérvártt.
 Zsákó István, kir. törvsz. elnök Gyulafehérvártt.
 Veszely Károly, prépost-plébános Borbándon.
 Wenetsek Mihály, bányafőtiszt Zalatnán.
 Zlamál Ágoston, főgymn. tanár Gyulafehérvártt.

Rendes tagok:

Agotha Balázs, főgymn. tanár Gyulafehérvártt.
 Ajtai János, bányabirtokos, Verespatakon.
 Andrej Lajos, jegyző Tátén.
 Bakk Endre, lovag-plébános Vizaknán.
 Barabás Gergely, vasuti hivatalnok.
 Baranyai István, körjegyző Borbándon.
 Baráczy Albert, fegyintézeti lelkész Nagy-Enyeden.
 Barcsay Miklós, birtokos Tartarián.
 Baritz Viktor, körjegyző Abrudfalván.
 Bányai Károly, birtokos Gyulafehérvártt.
 Barta Zsigmond, tanár Nagy-Enyeden.
 Berrek Hugó, v. pénztárnok Gyulafehérvártt.
 Bessenyei Puhola József, róm. kath. lelkész Bánffy-Hunyadon.
 Dr. Bláha János, bányaorvos Verespatakon.
 Bodola Lajos, kereskedő Nagy-Enyeden.
 Csecskedi József, v. ellenőr Gyulafehérvártt.
 Csegezy Gyula, aljbíró Nagy-Enyeden.
 Csiki László, kir. ügyész Gy.-Fehérvártt.
 Csiki János, róm. kath. lelkész, Zalathnán.

- Czirlea S. Péter, kereskedő Gyulafehérvártt.
Deák György, körjegyző Alvinczen.
Damó Vilmos, főszolgabíró Verespatakon.
Dekáni Árpád, gymn. tanár Kun-Halason.
Dekáni Ernő, megyei főerdész Borbandon.
Deli Ödön, min. r. házfőnök Nagy-Enyeden.
Deutsch Adolf, kereskedő Gyulafehérvártt.
Drája József, Abrudfalván.
Drumár Sándor, bányabirtokos, Verespatakon.
Eröss Antal tanító, Offenbányán.
Erschinger K. János, tanító Ujpesten.
Fendl Gyula, szolgabírói irnok Alvinczen.
Finna János, honvéd-hadnagy Fogarasban.
Fuchs Dávid, kereskedő Gyulafehérvártt.
Fülei Sz. Lajos, magánzó Budapesten.
Glück Adolf, birtokos Maros-Váradján.
Glück Samu, birtokos Alvinczen.
Görög Konstantin, jbirósági hivatalnok Gyulafehérvártt.
Gyulaffi Albert, v. levéltárnok Gyulafehérvártt.
Dr. Gerbert Károly, nyug. kamarai főorvos Zalathnán.
Hajós István, jbirósági végrehajtó Gyulafehérvártt.
Hatszégán Vezul, jegyző Csórán.
Dr. Hartenbaum Simon, orvos Gyulafehérvártt.
Hegedüs János, theol. tanár Nagy-Enyeden.
Hetzegán Nekifor, jegyző Sospatakon.
Hiersch Hermann, kereskedő Maros-Portuson.
Höhn Károly, v. jegyző Gyulafehérvártt.
Imreh Károly, szolgabíró Verespatakon.
Issekutz János ügyvéd, Gyulafehérvártt.
Jakabfi Albert kereskedő, Gyula-Fehérvártt.
Jancsó Lajos, pénzügyi fogalmazó Nagy-Enyeden.
Jeney Árpád, mérnök Gyulafehérvártt.
Kádár György, jegyző Csügeden.
Keppich József, joghallgató Budapesten.
Id. Kerekes János, birtokos Gyulafehérvártt.
Kerekes Mihály, ügyvéd Nagy-Enyeden.
Kóródi Péter, theol. tanár Gyulafehérvártt.
Körner József, kereskedő Gyulafehérvártt.

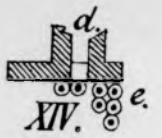
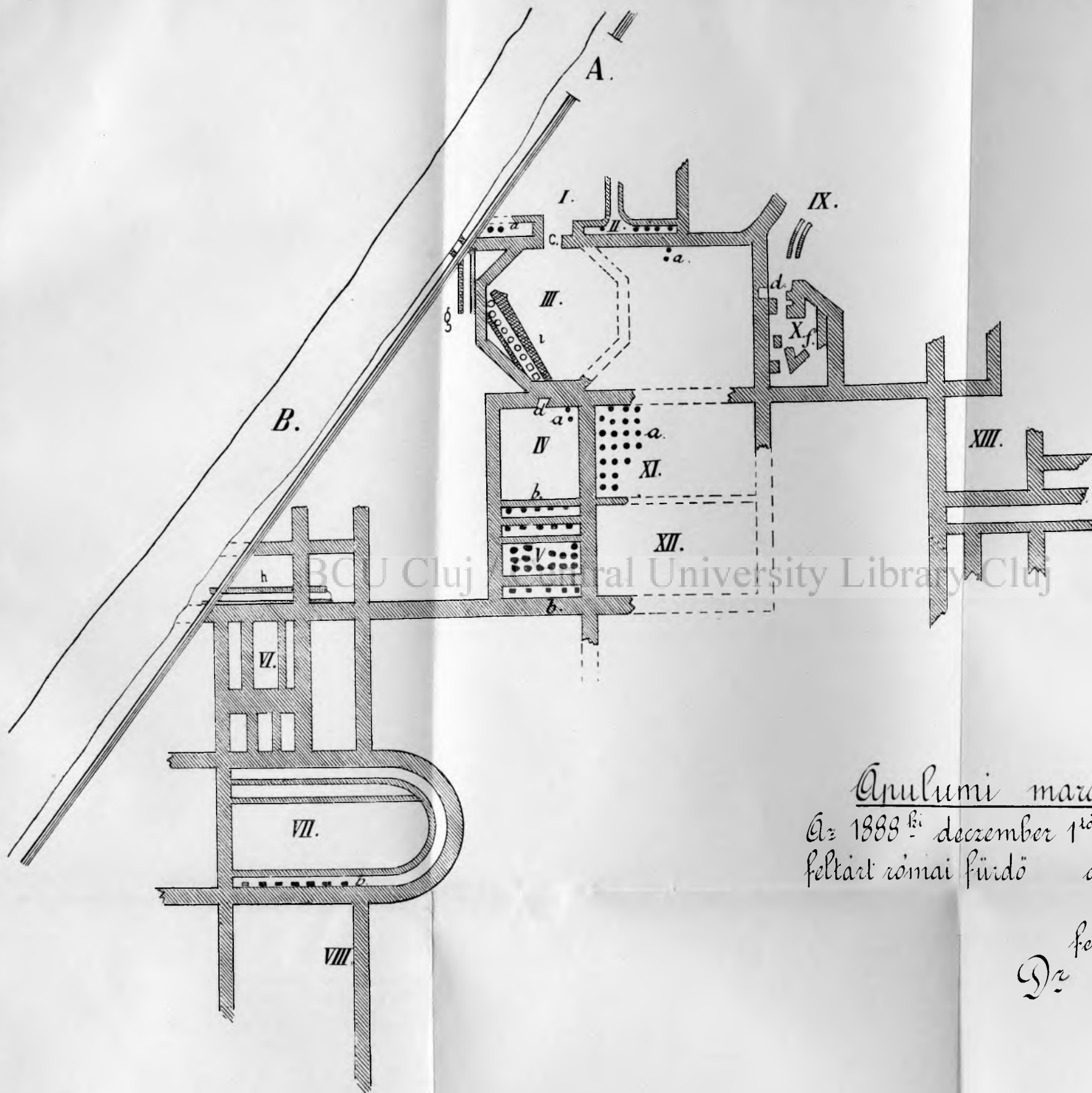
- Laszkaráty István, jegyző Váradján.
 Dr. Lázár Elek, min. fogalmazó Budapesten.
 Lóvy Bernát, takarékpénztári könyvvezető Gyulafehérvártt.
 Lukács Mihály, birtokos Zalathnán.
 K. Mártonffy Imre, tanító és hírlapíró Budapesten.
 Mály Sándor, vegyelemzési hivatali főnök Zalathnán.
 Medrea Joachim, jegyző Alvincz-Karnán
 Miksa Miklós, birtokos Abrudbányán.
 Moldován Lajos, gyógyszerész Verespatakon.
 Morenó Károly, kereskedő Gyulafehérvártt.
 Munkácsi Miklós, vendéglős Nagy-Enyeden.
 Nagy Géza, tanár Nagy-Enyeden.
 Dr. Nagy Károly, v. főorvos Abrudbányán.
 Iván Miklós, gör. kel. lelkész Nagy-Enyeden.
 Dr. Nagy Ignacz, ügyvéd Gyulafehérvártt.
 Dr. Nemes János, ügyvéd Nagy-Szebenben.
 Petres András, főgymn. tanár Gyulafehérvártt.
 Plesia János, körjeggyő Limbán.
 Dr. Pikler Gyula, egyetemi tanár Budapesten. Cluj
 Rácz Farkas, főszolgabíró Konczán.
 Rákosi István, polgármester Abrudbányán.
 Reichner Gábor, jbirósági hivatalnok Vizaknán.
 Dr. Reiner Zsigmond, v. főorvos Gyulafehérvártt.
 Beiner József, szolgabírói irnok Verespatakon.
 Dr. Sándorfi Nándor, főgymn. tanár Fiumében.
 Schissel Albert, jbirósági hivatalnok Vizaknán.
 Sombory Sándor, rendőrkapitány Nagy-Enyeden.
 Schopf Mihály, birtokos Alamoron.
 Simonffy Alajos, főszolgabíró Balázsfalván.
 Spaller József, főelemi tanító Brassóban.
 Szász Ágoston, v. számvevő Gyulafehérvártt.
 Székely Mózes, erdősz Mármrosszigeten.
 Szentmiklósy József, kir. törvsz. aljegyző Gyulafehérvártt.
 Szoboszlai Kálmán, erdősz Mármrosszigeten.
 Dr. Szuchy Béla, róm. kath. lelkész Abrudbányán.
 Takó János, róm. kath. lelkész Ditróban.
 Tana Gyula, számtiszt Nagy-Enyeden.
 Tarnai Győző, jbirósági irnok Gyulafehérvártt.

Tapolcsányi Urbek, min. r. áldozár, Nagy-Enyeden.
Tóbiás Sándor körjegyző, Abrudfalván.
Tyok József, kir. törvysz. irodatiszt Gyulafehérvártt.
Ürmösy Ferencz, orvos Alvinczen.
Városi képviselő testület, Nagy-Enyed.
Verespatak nagyközség.
Verkóczy Károly, Borberekén.
Weiss Ede, vendéglős Gyulafehérvártt.
Zeyk Dániel orsz. képviselő Nagy-Enyeden.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Apulumi maradványok.
 Az 1888^{ki} december 1^{tel} 1889^{ki} april 3-ig
 feltárt római fürdő alapfalainak rajza.

felmérte és rajzolta
 Dr. Czerni Béla.

